

राज्यशास्त्रातील उपघटकांचा परिचय

INTRODUCTION TO SUB-DISCIPLINES OF POLITICAL SCIENCE

- 2.1 राजकीय सिद्धान्त : अर्थ, स्वरूप आणि व्याप्ती
(Political Theory : Meaning, Nature and Scope)
- 2.2 राजकीय प्रक्रिया : अर्थ, स्वरूप आणि व्याप्ती
(Political Process : Meaning, Nature and Scope)
- 2.3 लोकप्रशासन : अर्थ, स्वरूप आणि व्याप्ती
(Public Administration : Meaning, Nature and Scope)
- 2.4 आंतरराष्ट्रीय राजकारण : अर्थ, स्वरूप आणि व्याप्ती
(International Politics : Meaning, Nature and Scope)

2.1 राजकीय सिद्धान्त : अर्थ, स्वरूप आणि व्याप्ती

POLITICAL THEORY : MEANING, NATURE AND SCOPE

प्रास्ताविक

राज्यशास्त्रामध्ये प्रामुख्याने राजकीय विचार, राज्यशास्त्र राजकारण, राजकीय सिद्धान्त अशा संकल्पनांचा उल्लेख वारंवार करावा लागतो. राज्यशास्त्र ही अतिप्राचीन अभ्यासाची शाखा मानली गेली आहे. राज्यशास्त्र, राज्यसंस्था यांच्या उदयाचा काळ म्हणजेच मनुष्याच्या संघटित जीवन जगण्याचा आरंभ असे मानले जाते. मनुष्य, मानवी प्राणी संघटित जीवन जगत असताना व्यक्ती-व्यक्ती, व्यक्ती-संस्था, यांमध्ये आंतरक्रियांची निर्मिती झाली. या आंतरक्रियांचे नियमन करण्याची आवश्यकता निर्माण झाली. आंतरक्रियेचे नियमन करणारी समाजातील इतर संस्थेप्रमाणे आणखी महत्वाची संस्था समाजात निर्माण झाली. कालांतराने या व्यवस्थेला किंवा संस्थेला राज्यसंस्था, राज्य असे संबोधण्यात येऊ लागले. समाजाची आवश्यकता, गरज म्हणूनच राज्यव्यवस्थेचा उदय झाला. समाजाची सुव्यवस्थित व संघटित जीवन जगण्याच्या प्रेरणेतून राज्यसंस्थांचा उगम झाला आहे. राज्य ही अतिप्राचीन संस्था आहे व या संस्थेचा अभ्यास करणारे राज्यशास्त्र ही ज्ञानशाखाही अतिप्राचीन आहे. कालमानानुसार राज्यसंस्था व राज्यशास्त्र या दोन्ही संकल्पनेच्या स्वरूप व व्याप्तीत बदल होत गेला.

राज्यशास्त्र या विषयाच्या लेखनाबाबत तत्त्वज्ञान, सिद्धान्त, शास्त्र इत्यादी संज्ञा अत्यंत सहज पद्धतीने विचारवंतांनी वापरल्या आहेत. या संज्ञांचा अर्थ ठामपणे, स्पष्टपणे मांडणे; काटेकोरपणे या संज्ञेचा अर्थ सांगणे हे अशक्य आहे. पण कालांतराने राज्यशास्त्राच्या अभ्यास विषयाचे स्वरूप सर्वसमावेशक बनत गेले. छोट्या-छोट्या नगरराज्यांची जागा साम्राज्यांनी व्यापली. साम्राज्याच्या राज्यकारभाराच्या पद्धतीमध्ये बदल झाला. साम्राज्याच्या राज्यकारभाराबाबतच्या सर्व बाबींचा अभ्यास राज्यशास्त्र करू लागले. राज्यशास्त्राची व्याप्ती या अर्थाने मर्यादित बनली. ऑरिस्टोटेलने आपल्या ग्रंथास पॉलिटिक्स हे नाव दिले. पॉलिटिक्स याचा अर्थ राज्यशास्त्र व राजकारण असा घेतला जातो. या दोन्ही संकल्पना वेगवेगऱ्या आहेत. याचे स्पष्टीकरण झाल्यानंतर राज्यशास्त्रास 'पॉलिटिकल सायन्स' अशी संज्ञा रुढ झाली. राज्यशास्त्र, राजकीय तत्त्वज्ञान व सिद्धान्ताचा राज्यशास्त्रीय तत्त्वज्ञान व विचारसरणीशी आहे. याचा अर्थ, कालमानानुसार राजकीय विचारवंतांनी राज्यशास्त्राबाबत मांडलेल्या विचारांमध्येही बदल होत गेला.

गेटेल यांनी मांडलेली राज्यशास्त्राची व्याख्या : “भूतकालीन, वर्तमानकालीन, भविष्यकालीन, राज्यसंस्था, राजकीय संघटना व राजकीय कार्ये त्याचप्रमाणे राजकीय संस्था व राजकीय सिद्धान्त यांचा अभ्यास करणे म्हणजे राज्यशास्त्र होय.”

कालमानानुसार या व्याख्या बदलत गेल्या. राज्यशास्त्रातील बदलणाऱ्या विविध संकल्पनेच्या अर्थांचा विचार करूनच राजकीय सिद्धान्ताच्या संकल्पनेची मांडणी करणे गरजेचे आहे.

राजकीय सिद्धान्त : अर्थ (Meaning of Political Theory)

राज्यशास्त्राची उपशाखा म्हणून राजकीय सिद्धान्ताकडे पाहिले जाते. राजकीय सिद्धान्त ही संकल्पना वैज्ञानिक ज्ञानशाखा म्हणून ओळखली जाते. ग्रीक भाषेमधील Thea या शब्दापासून Theory किंवा सिद्धान्त या शब्दाची निर्मिती झाली. 'Thea' या ग्रीक शब्दाचा अर्थ दृष्टी किंवा पाहणे असा होतो. सिद्धान्त म्हणजे वास्तविकतेची जाणीव करून घेणे व परस्परांशी असणारा संबंध स्पष्ट करणारी विशिष्ट रचना. राजकीय सिद्धान्तामध्ये सर्वसाधारण नियम असतात. सर्वसाधारण नियमांच्या आधारे राजकीय व्यवहाराचे स्पष्टीकरण करण्यास सहकार्य करणे. राजकीय सिद्धान्ताच्या राज्यशास्त्रातील मांडणीमुळे राज्यशास्त्राला 'शास्त्र' स्वरूप प्राप्त झाले आहे. राजकीय घडामोडी व राजकीय माहितीचे शास्त्रीय पद्धतीने स्पष्टीकरण करण्यासाठी सर्वसाधारण नियमांची आवश्यकता असते. सिद्धान्त म्हणजे नियमांचा समुच्चय होय. या नियमांच्या आधारे वास्तविक प्रश्नाचे विश्लेषण करणे व कार्यकारणमीमांसेची मांडणी करणे आणि प्रश्नांच्या निराकरणासाठी विवेचन व मार्गदर्शन करणे होय.

राजकीय सिद्धान्त : व्याख्या (Definitions of Political Theory)

राजकीय सिद्धान्त या संकल्पनेचा अर्थ जाणून घेण्याअगोदर 'सिद्धान्त' या शब्दाचा अर्थ समजून घेणे महत्वाचे आहे. राजकीय जीवन, राजकीय प्रक्रिया, राजकीय व्यवस्था, राजकीय संस्कृती यासंबंधी विविध विचारवंतांनी विविध दृष्टिकोनाची मांडणी केलेली आहे. सिद्धान्ताचा संदर्भ दृष्टिकोन या अर्थाने घेतला जातो. राज्यशास्त्रातील अनेक विचारवंतांनी वेगवेगळ्या दृष्टिकोनाची मांडणी केली; त्याचा समावेश सिद्धान्तामध्ये होतो. उदा., उदारमतवादी दृष्टिकोन, लोकशाही दृष्टिकोन, मार्क्सवादी दृष्टिकोन यांचा समावेश सिद्धान्तामध्ये होतो. राज्यशास्त्रातील विचारवंत या विविध दृष्टिकोनाकडे 'सिद्धान्त' या अर्थाने पाहतात. विविध दृष्टिकोनाच्या आधारे सिद्धान्ताची तात्त्विक मांडणी केली जाते. प्रश्नाची निश्चितता करणे, त्या संदर्भातील माहितीचे एकत्रीकरण करणे, निरीक्षण मांडणे, रचना व अभ्यासाची मांडणी करणे, विधानाची सत्यता, स्पष्टीकरण इत्यादी सिद्धान्तामध्ये अपेक्षित आहे. राजकीय जीवन प्रक्रिया, व्यवस्था, संस्कृती याबाबत जे वेगवेगळे दृष्टिकोन मांडले जातात यांचा समावेश 'सिद्धान्त' या संज्ञेत होतो.

प्लेटो, ऑरिस्टॉटल, कौटिल्य या विचारवंतांनी प्राचीन राजकीय सिद्धान्ताची मांडणी केली. कान्ट, हेगेल, मार्क्स यांच्या विचारातून आधुनिक राजकीय सिद्धान्ताचे विकसित स्वरूप पाहावयास मिळते.

राजकीय सिद्धान्ताची व्याख्या पुढीलप्रमाणे :

- ◆ "जनतेच्या इच्छा आणि गरजा, मते विचारात घेऊन शासनसंस्थेचा अभ्यास केला जातो; त्यास राजकीय सिद्धान्त असे म्हणतात." - एफ. डब्ल्यू. कोकर

- ◆ “ज्या तत्त्वज्ञानात्मक व शास्त्रीय ज्ञानाच्या संकलनामुळे मग ते केव्हाही, कोठेही केलेले असो; आम्ही आज राहत असलेल्या व उद्याही राहणार असलेल्या जगाविषयी आपली समजूत वाढते, त्यास राजकीय सिद्धान्त असे म्हणतात.”
- अँन्ड्र्यू हॅकर
- ◆ “राजकीय प्रश्नांचा शिस्तबद्ध शोध म्हणजे राजकीय सिद्धान्त होय.”
- सेवाईन
- ◆ “राजकारणासंबंधीचे शास्त्र म्हणजे राजकीय सिद्धान्त होय.”
- फ्रेडरिक पोलॉक
- ◆ “सामाजिक व राजकीय तत्त्वाचा टीकात्मक, परीक्षणात्मक अभ्यास म्हणजे राजकीय सिद्धान्त होय.”
- डान्टो जामिना
- ◆ “राजकीय सिद्धान्त म्हणजे राजकीय घटनांविषयीचे पद्धतशीरपणे ज्ञान होय.”
- ◆ “राजकीय सिद्धान्त म्हणजे राजकारण किंवा संबंधित असलेले समुच्चय चिंतन होय.”
- ◆ “राजकीय प्रश्नांची शिस्तबद्ध उकल किंवा शोध म्हणजे राजकीय सिद्धान्त होय.”

अशा प्रकारे विविध विचारवंतांनी राजकीय सिद्धान्ताच्या व्याख्या केलेल्या आहेत.

राजकीय सिद्धान्ताचे स्वरूप (Nature of Political Theory)

राज्यशास्त्र, राजकीय तत्त्वज्ञान आणि राजकीय विचारप्रणाली यांच्यापेक्षा राजकीय सिद्धान्ताचे स्वरूप भिन्न आहे. तरीही राजकीय सिद्धान्त हा राज्यशास्त्र, राजकीय तत्त्वज्ञान आणि राजकीय प्रणालीशी संबंधित आहे.

सुरुवातीच्या काळात राजकीय सिद्धान्ताचे स्वरूप तत्त्वज्ञानात्मक होते. पूर्वीच्या काळात तथ्ये आणि मूल्ये यात फरक केला जात नव्हता. त्यामुळे राजकीय सिद्धान्त आणि राजकीय तत्त्वज्ञान यामध्ये फरक मानला जात नव्हता. ज्ञान हे ज्ञानासाठी असले पाहिजे असे सांगून ऑरिस्टॉटलने व्यावहारिक आणि सैद्धान्तिक ज्ञानात फरक केला. परंतु प्लेटोपासून मार्क्सपर्यंत अनेक राज्यशास्त्रज्ञानांनी आपल्या लिखाणात तात्त्विक गोष्टीनाच महत्त्व देऊन राजकीय सिद्धान्ताची मांडणी आपल्या कल्पक बुद्धीने केली. कारणाकडून विशिष्ट परिणामाकडे जाण्याची त्यांची पद्धती शास्त्रीय नव्हती.

पूर्वीच्या राज्यशास्त्रज्ञानांनी त्या काळातील परिस्थितीचे मूल्यमापन मूल्यांच्या आधारावर केले आणि राजकीय सिद्धान्त मांडले. उदाहरणार्थ, ऑरिस्टॉटलने विविध नगरराज्यांचा अभ्यास करून, त्यांचे विश्लेषण करून राजकीय सिद्धान्त मांडले. हॉब्ज आणि मॅकियाव्हेलीने आपले राजकीय सिद्धान्त तत्कालीन परिस्थितीच्या अभ्यासावरून मांडले होते. त्या काळातील घटनांचे कार्यकारणसंबंध दर्शविणे या दृष्टीने त्यांनी मांडलेले

राजकीय सिद्धान्त आजही महत्वपूर्ण ठरतात. अशा राजकीय सिद्धान्तामध्ये त्यांनी आदर्शाचा विचार केला. परंतु त्या राजकीय सिद्धान्ताची मांडणी तात्त्विक आणि मूल्याधिष्ठित असल्यामुळे त्या राजकीय सिद्धान्ताचा पडताळा करणे शक्य नव्हते.

त्यानंतर विसाव्या शतकात राज्यशास्त्रज्ञांनी राजकीय घटना व त्यांचा परस्परसंबंध निश्चित करून शास्त्रीय निष्कर्ष काढण्याचा प्रयत्न सुरू केला. त्यामुळे विसाव्या शतकातील राजकीय सिद्धान्ताला मूल्यनिरपेक्षता दृष्टीने महत्व प्राप्त झाले. आधुनिक राज्यशास्त्रज्ञांनी मूल्यनिरपेक्ष दृष्टीनेच राजकीय सिद्धान्ताची मांडणी केली आहे. आधुनिक काळात अवलोकन, निरीक्षण, मुलाखती, सर्वेक्षण व मापन या पद्धतींचा अवलंब करून राजकीय सिद्धान्त मांडण्यात आले. त्यामध्ये वर्तनवादाला जास्त महत्व देण्यात आले आहे.

राजकीय सिद्धान्ताला 'राजकीय विश्लेषण' असे नाव आधुनिक काळात प्राप्त झाले. राजकीय विश्लेषणामुळे प्रमुख राजकीय घटकांचा शोध घेणे, त्यांचा परस्परसंबंध दाखविणे यामुळे या सिद्धान्ताला सर्वसामान्य स्वरूप प्राप्त झाले. सैद्धान्तिक आराखडा तयार करणे, निष्कर्षाचा पडताळा तपासणे, गृहीत तत्वांचा आधार देऊन शास्त्रीय निष्कर्ष काढणे इत्यादी कारणांमुळे या विश्लेषणाची विश्वासार्हता वाढू लागली.

अशा प्रकारे जुन्या काळातील राजकीय सिद्धान्त हे आदर्शवादी, तत्त्वज्ञानात्मक आणि मूल्याधिष्ठित होते. ते स्वरूप विसाव्या शतकात बदलते. राजकीय सिद्धान्ताला अनुभववादी मूल्यनिरपेक्षता यांची जोड मिळाली. त्यामुळे जुन्या राजकीय सिद्धान्ताचे पुनरुज्जीवन झाले आहे असे डान्ट म्हणतो.

राजकीय सिद्धान्ताची व्याप्ती (Scope of Political Theory)

व्याप्ती याचा अर्थ त्या विषयातील अभ्यासाचे क्षेत्र होय. राजकीय सिद्धान्तामध्ये कोणकोणत्या बाबींचा अभ्यास केला जातो त्याचा राजकीय सिद्धान्ताच्या व्याप्तीमध्ये समावेश होतो. मनुष्याच्या समाजप्रिय प्रवृत्तीतून समाजाची निर्मिती झाली. समाजाच्या निर्मितीनंतर राज्याची निर्मिती झाली. समाजातील व्याप्ती व राज्य यांच्या आंतरक्रिया सुरू झाल्या. राजकीय सिद्धान्ताची मांडणी करताना समाज, राज्य, व्यक्ती यांचा विचार होऊ लागला. आज राजकीय सिद्धान्ताची व्याप्ती वाढलेली आहे. राज्याच्या अंतर्गत प्रक्रिया व आंतरराष्ट्रीय राजकारण या सर्वांनी व्याप्त अशी राजकीय सिद्धान्ताची मांडणी होऊ लागली. म्हणूनच गुडनॉर्वर्न यांनी राजकीय सिद्धान्त हा एक प्रवाहित, गतिशील ज्ञानशाखा मानली आहे. वर्णन, समीक्षा, पुनर्निर्माण ही राजकीय सिद्धान्ताची महत्वाची तीन कार्ये आहेत. आहे. वर्णन, समीक्षा, पुनर्निर्माण ही राजकीय सिद्धान्ताची महत्वाची तीन कार्ये आहेत. म्हणूनच राज्यशास्त्रामध्ये समीक्षा व पुनर्निर्माण यांचा समावेश राजकीय तत्त्वज्ञानात होतो. म्हणूनच राज्यशास्त्र व राजकीय तत्त्वज्ञान या दोन बाजू राजकीय सिद्धान्ताच्या अत्यंत महत्वाच्या राज्यशास्त्र व राजकीय तत्त्वज्ञान या दोन बाजू राजकीय सिद्धान्ताच्या अत्यंत महत्वाच्या मानल्या जातात. राज्यशास्त्राच्या उदयाचा कालखंड जवळजवळ पाचशे वर्षांचा मानला जातो. या कालखंडामध्ये असंख्य राजकीय सिद्धान्ताची मांडणी झाली. यावरून राजकीय सिद्धान्ताचे स्वरूप किती व्याप्त आहे याची कल्पना येते. तरीपण कोणत्या बाबींचा समावेश सिद्धान्ताचे होतो याचे विवेचन हेन्ऱी मेयो या विचारवंताने केले आहे.

राजकीय सिद्धान्तामध्ये होतो याचे विवेचन हेन्ऱी मेयो या विचारवंताने केले आहे.

हेन्री मंयो या शास्त्रज्ञाच्या मते राजकीय सिद्धान्ताची व्याप्ती पुढील मुद्द्यांच्या आधारे स्पष्ट केली आहे.

1. राजकीय व्यवस्थांचा अभ्यास : प्रत्येक राजकीय सिद्धान्त हा कोणत्या तरी राजकीय व्यवस्थेचे समर्थन करतो आणि त्या राजकीय व्यवस्थेचे स्पष्टीकरण करतो. उदाहरणार्थ, साम्यवाद हा सोब्हिएत रशिया आणि साम्यवादी चीनच्या राजकीय व्यवस्थेचे समर्थन आणि स्पष्टीकरण करतो. यामुळे त्या व्यवस्थेचे समर्थन करणाऱ्या शास्त्रज्ञांची आणि तिला विरोध करणाऱ्या शास्त्रज्ञांची मते आपणास कळण्यास मदत होते.

2. अभिजात राजकीय वाढ़मयाचा अभ्यास : प्रत्येक राजकीय व्यवस्था गतकालीन इतिहासाचा आणि घडलेल्या घडामोर्डींचा इतिहास आहे. त्यामुळे भूतकालीन घटना, वर्तमानकालीन परिस्थितीचा अभ्यास करून या सिद्धान्ताच्या आधारे भविष्यकथन करता येते. उदाहरणार्थ, प्लेटो, ऑरिस्टॉटल, हॉब्ज, लॉक, रूसो, मार्क्स यांच्या लिखाणात अशाच राजकीय वाढ़मयाचा अभ्यास केला आहे. तो अभ्यास योग्य किंवा अयोग्य आहे याचा विचार तत्कालीन परिस्थितीच्या संदर्भात करून वर्तमानकालीन परिस्थितीशी तुलना करून अशा राजकीय वाढ़मयाचा बोध घेणे आपणास राजकीय सिद्धान्त मदतनीस ठरतो.

3. विचारप्रणालीचा अभ्यास : प्रत्येक राजकीय विचारप्रणाली ही विशिष्ट राजकीय सिद्धान्त आणि तत्त्वज्ञान सांगते. उदाहरणार्थ, हुकूमशाही, लोकशाही, सामंतशाही, साम्यवाद, व्यक्तिस्वातंत्र्यवाद, राष्ट्रवाद इत्यादी विचारप्रणाली विभिन्न अशा विचारांचे आपल्या पद्धतीने समर्थन करते. त्याचप्रमाणे प्रत्येक राजकीय व्यवस्था ही कोणत्या तरी राजकीय विचारप्रणालीशी संबंधित असतेच. उदाहरणार्थ, लोकशाही, समाजवाद, धर्मनिरपेक्षता, गणतंत्र या विचारप्रणालीवर भारताची राजकीय व्यवस्था अवलंबून आहे. वेगवेगळ्या राजकीय व्यवस्थांनी वेगवेगळी राजकीय विचारप्रणाली का स्वीकारली ? ती योग्य अथवा अयोग्य आहे का ? याचा अभ्यास राजकीय सिद्धान्तावरून करता येतो.

4. अनुभवप्रामाण्य संशोधन : तथ्यसंकलन व विश्लेषण करून राजकीय संकल्पनांचे संकलन करणे आणि राजकीय सिद्धान्ताची मांडणी करणे हे कार्य राजकीय सिद्धान्त करतात. असे सिद्धान्त निष्कर्षाच्या आधारावर पडताळून पाहणे आणि त्याद्वारे अनुभवप्रामाण्य ज्ञान प्राप्त करणे हा राजकीय सिद्धान्ताचा एक भाग आहे.

थोडक्यात, एखादा विशिष्ट समूह किंवा संपूर्ण समाजाच्या नियमनासाठी बनविले जाणारे नियम किंवा संकेत हे स्वभावतःच 'राजकीय' स्वरूप धारण करतात. सिद्धान्त म्हणजे पद्धतशीर ज्ञान. राज्यशास्त्राचा संबंध समूहाच्या दैनंदिन व्यवहाराशी असल्याने राजकीय सिद्धान्त केवळ शास्त्राच्या चौकटीत राहू शकत नाही. योग्य-अयोग्य, चांगले-वाईट अशा मूल्यासंबंधी अधिकारयुक्त निर्धारण ही जबाबदारी राजकीय सिद्धान्त टाळू शकत नाहीत. म्हणून राजकीय सिद्धान्तामध्ये राज्यशास्त्र आणि राजकीय तत्त्वज्ञान या दोहोंचा समावेश होतो.

अँड्रू हॅकरच्या म्हणण्यानुसार, "प्रत्येक सिद्धान्तकर्ता हा अंशतः शास्त्रज्ञ आणि अंशतः तत्त्वज्ञ असतो."

राज्यशास्त्र हे केवळ वास्तवतेशी संबंधित असते तर तत्वज्ञान वास्तवाबरोबरच आदर्श आणि मूल्यांचा विचार करीत असते. तत्वज्ञानच विविध संज्ञा आणि संकल्पनांचे स्पष्टीकरण देत असते. विज्ञानाचे कार्यक्षेत्र प्रयोगशीलतेशी निगडित आहे. तत्वज्ञान मात्र अमृत बाबींचाही विचार करते. तत्वज्ञानाच्या जुन्या परंपरेत राज्यव्यवस्थेसाठी राजकीय तत्वज्ञान ही संज्ञा वापरली जाई. प्लेटो आणि ऑरिस्टॉटल यांनी आपापले विचार मांडताना मात्र प्रत्यक्ष अनुभवांचाही वापर केला होता. राज्यशास्त्राच्या अभ्यासासाठी वैज्ञानिक पद्धतीचा अवलंब ही मात्र अलीकडची गोष्ट आहे.

राजकीय सिद्धान्ताचे महत्त्व सांगण्यास कार्ल मार्क्स यांचे एक विधान पुरेसे आहे. ते म्हणत : “तत्वज्ञानी आजवर जगाचे निर्वचन केलेले आहे. मुद्दा आहे तो जगात बदल घडवून आणण्याचा.”

दान्ते जर्मिनोचे एक अत्यंत मार्मिक विधान आहे. “राजकीय सिद्धान्त खन्या अर्थाने राजकारणाची समीक्षा करणारे शास्त्र आहे.”

सारांश : ज्या शास्त्रीय व तत्वज्ञानात्मक ज्ञानामुळे आपली जगाविषयी समजूत वाढीस लागते त्याला ‘राजकीय सिद्धान्त’ असे संबोधले जाते. राजकीय सिद्धान्तामध्ये मानवाने आपल्या सामाजिक जीवनातील प्रश्न सोडण्याचा प्रयत्न केला आहे. राजकीय सिद्धान्त सामाजिक प्रश्नांत शिस्तबद्धपणे शोध घेण्याचा प्रयत्न करते. याचाच अर्थ, समाजाच्या गरजेपोटी राजकीय सिद्धान्ताची निर्मिती झाली आहे. शास्त्रीय बाजू असणारे सिद्धान्त, तत्वज्ञानाची बैठक असणाऱ्या क्रांत्या यामुळे जगाच्या इतिहासात व मानवी जीवनात फार मोठे हितकारक बदल झाल्याचे आढळून येतात.

2.2 राजकीय प्रक्रिया : अर्थ, स्वरूप आणि व्याप्ती

POLITICAL PROCESS : MEANING, NATURE AND SCOPE

प्रास्ताविक

‘राजकारण’ या शब्दापासून सूचित होणारा अर्थ म्हणजे राजकीय प्रक्रिया समजण्यात येते. राजकीय प्रक्रिया हे राजकीय कृतिप्रवणतेच्या जाणिवेचा व्यापक व विस्तारित भाग समजला जातो. राजकीय प्रक्रिया या उपशाखेत भारतीय व बिगर-भारतीय राजकीय व्यवस्थांचा अभ्यास करणे होय.

राजकीय प्रक्रिया - अर्थ : सामाजिक पर्यावरणात असणारे घटक व औपचारिक राज्ययंत्रणा यातील सर्व राजकीय क्रिया आणि प्रतिक्रिया यातून तयार होणाऱ्या आंतरक्रियांच्या शृंखलेस राजकीय प्रक्रिया असे समजण्यात येते.

राजकीय प्रक्रिया : व्याख्या (Definition of Political Process)

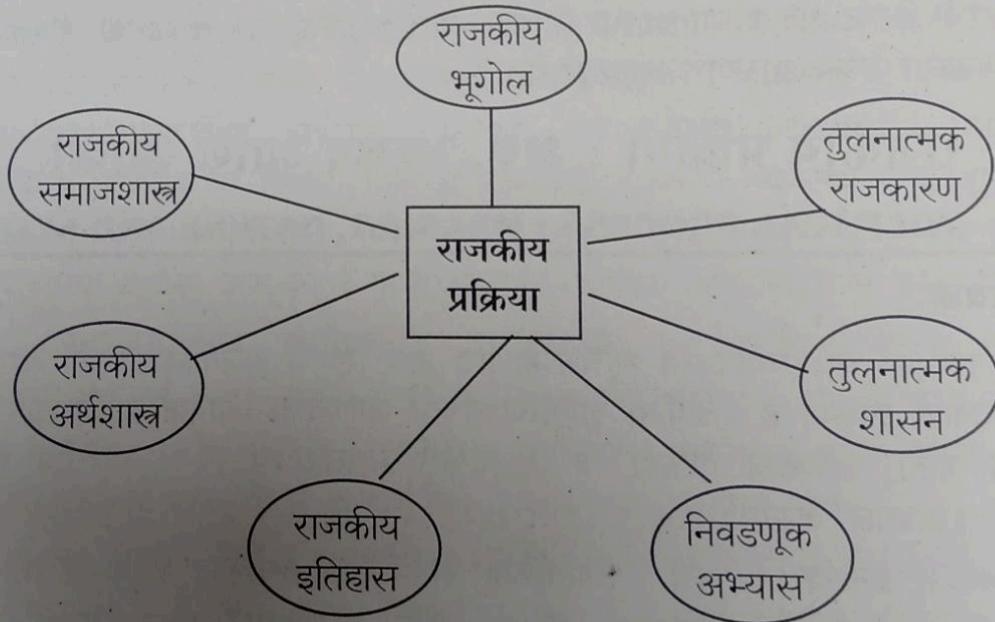
- ◆ “राजकीय प्रक्रिया म्हणजे ‘राजकारण’ या शब्दापासून सूचित होणारा अर्थ होय.”
- ◆ “राजकीय प्रक्रिया म्हणजे राजकीय कृतिप्रवणतेच्या जाणिवेचा व्यापक व विस्तारित भाग होय.”

- ◆ "It comes after political activity and it is wider and covers all those who are included in decision-making process. In the process of decision-making not only state but state agencies are also included. According to finer, "set of procedures whereby the private associations within the state seek to influence the government is or to participate of policy formation by the government or to become the government is the political process."

राजकीय प्रक्रिया : स्वरूप आणि व्याप्ती

(Nature and Scope of Political Process)

राजकीय प्रक्रिया या उपशाखेत प्रामुख्याने भारतीय व बिंगर-भारतीय या राजकीय व्यवस्थांचा अभ्यास करणे होय. राजकीय प्रक्रिया याची व्याप्ती ही राजकीय व्यवस्थांच्या अभ्यासामध्ये संविधाने, शासनसंस्था, प्रशासकीय व्यवस्था, राजकीय पक्ष व चळवळी यांचा अभ्यास करणे इतकी व्यापक आहे. सर्वसाधारणपणे संस्थांचा अभ्यास हा ऐतिहासिक व समाजशास्त्रीय दृष्टिकोनातून केला जावा आणि प्रक्रियांचा अभ्यास हा राजकीय अर्थकारण व राजकीय समाजशास्त्राच्या चौकटीत केला जावा अशी अपेक्षा आहे. त्यानुसार खोलील घटकांच्या आधारे राजकीय प्रक्रियेचे स्वरूप व व्याप्ती याचा अभ्यास करण्यात आला आहे.

■ राजकीय व्यवस्था :

'व्यवस्था' (System) म्हणजे काय हे पाहणे क्रमप्राप्त आहे. 'व्यवस्था' यास आंग्ल भाषेत 'सिस्टिम' असे म्हणतात. सिस्टिम हा शब्द जीवशास्त्रातून घेण्यात आला असून त्याचा फार मोठ्या प्रमाणात वापर आधुनिक सामाजिक शास्त्रात करण्यात येतो. कारण त्यामुळे सामाजिक शास्त्रातील विवेचन चांगल्या पद्धतीने आणि सूत्रबद्धतेने मांडता येते. 'विशिष्ट सीमांच्या अंतर्गत कार्य करणाऱ्या घटकांचा परस्परांशी संबंध येतो. त्यामुळे

परस्परांशी योग्य संबंध ठेवून कार्य करणाऱ्या घटकांच्या परस्परसंबंधामुळे निर्माण होणाऱ्या कार्यकारी यंत्रणेला व्यवस्था असे म्हणतात.”

पारंपरिक राज्यशास्त्रात ‘राजकीय’ या शब्दाचा उपयोग ‘राज्य’, ‘राष्ट्र’ व ‘शासन’ यांच्याशी संबंधित असलेल्या प्रश्नांच्या बाबतीत होत असे. आशिया व आफ्रिका खंडातील नवोदित राज्यांचा विचार केल्यास ‘राजकीय’ या शब्दाची व्याप्ती फारच व्यापक मानावी लागते. सर्व सामाजिक जीवनाची एक व्यवस्था मानल्यास राजकीय व्यवस्था ही एक उपव्यवस्था (Sub-system) मानावी लागते.

‘राजकीय व्यवस्था’ ही आधुनिक राज्यशास्त्रातील एक महत्त्वाची संज्ञा निर्माण झाली. तिचा अर्थ म्हणजे ‘राजकीय व्यवस्था’. ही वेगळ्या प्रकाराची व्यापक स्वरूपाची सामाजिक संघटना होय. समाजातील सर्व राजकीय क्रिया व घडामोडी यांच्याशी राजकीय व्यवस्थेचा संबंध येतो.

शासनसंस्था : शासनसंस्थेचे अधिकार आणि कार्ये या दृष्टीने शासनाचे तीन घटक पाडण्यात आले आहेत. कायदा तयार करणारी संस्था म्हणजे कायदेमंडळ किंवा व्यवस्थापिका होय. कायद्याची अंमलबजावणी करणारी संस्था म्हणजे कार्यकारी मंडळ आणि कायद्याच्या आधारानुसार न्याय देणारी संस्था म्हणजे न्यायपालिका असे हे तीन घटक शासनसंस्थेत महत्त्वाचे आहेत.

राजकीय पक्ष व चळवळी : कमी-अधिक प्रमाणात संघटित झालेला व्यक्तींचा गट की जो मतदानाच्या माध्यमातून शासनसंस्थेवर नियंत्रण प्रस्थापित करून किंवा शासन तयार करून स्वतः ठरविलेल्या ध्येयधोरण आणि कार्यक्रम यांच्या अंमलबजावणीसाठी कटिबद्ध असतो; त्याला राजकीय पक्ष असे म्हणतात.

जे हितसंबंधीय गट आपल्या मागण्यांच्या पूर्ततेसाठी लोकांना संघटित करून निर्णयावर प्रभाव पाडतात आणि शासकीय अधिकाऱ्यांची नियुक्ती विधी निर्माण प्रक्रिया आपल्यास अनुकूल कशी होईल यासाठीच प्रयत्नशील असतात आणि त्याद्वारे आपले हितसंबंध सुरक्षित राखतात; त्यांना ‘दबावगट’ किंवा ‘चळवळी’ म्हणतात.

तुलनात्मक शासन आणि राजकारण : विविध राजकीय व्यवस्थांचा आणि त्यांच्या राजकारणांचा तुलनात्मक अभ्यास करताना प्रथम तुलनात्मक शासन आणि तुलनात्मक राजकारण या संकल्पना समजावून घेणे क्रमप्राप्त ठरते. तुलनात्मक शासन म्हणजे राजकीय संस्था किंवा शासनसंस्थेचे घटक यांचा अभ्यास होय. तुलनात्मक शासनसंस्थांच्या अभ्यासात विविध औपचारिक संस्थांचा अभ्यास केला जातो. कायदेमंडळ, कार्यपालिका, न्यायसंस्था, राजकीय पक्ष, निर्वाचन आयोग, नोकरयंत्रणा, वित्त आयोग अशा औपचारिक संस्थांचा अभ्यास तुलनात्मक पद्धतीने केला जातो.

तुलनात्मक राजकारण म्हणजे विविध औपचारिक राजकीय संस्थांच्या कार्यांचा, प्रक्रियांचा व त्यांच्या परिणामांचा अनौपचारिक अभ्यास केला जातो. उदा., कायदेनिर्मिती प्रक्रियांचा व त्यांच्या परिणामांचा अनौपचारिक अभ्यास केला जातो. त्यांची अंमलबजावणी, न्यायदानाची प्रक्रिया, धोरणनिर्मिती आणि धोरणनिश्चितीची प्रक्रिया, त्यांची अंमलबजावणी, न्यायदानाची

प्रक्रिया, मतदारांचे वर्तन, दबावगटाची परिणामकारकता अशा अनौपचारिक बाबींचा अभ्यास तुलनात्मक राजकारणाच्या अभ्यासात केला जातो.

निवडणूक अभ्यास : लोकशाही शासनपद्धतीमध्ये जनतेचा राजकीय सहभाग व्यक्त करण्याचे हे महत्त्वाचे माध्यम आहे. निवडणुकीद्वारेच लोक आपले सार्वभौमत्व व्यक्त करतात आणि राज्यकारभारासाठी स्वतःला योग्य वाटणारे असे प्रतिनिधित्व साध्या बहुमताने तर कधी विशेष बहुमताने निवडतात. अशा प्रतिनिधींचा कार्यकाल तेथील संविधानाने किंवा प्रचलित कायद्याने निश्चित केलेला असतो. त्यामुळे असे निवडलेले प्रतिनिधित्व आपण पुन्हा निवडून द्यावे यासाठी जनकल्प्याणाचेच कार्य करतात, म्हणजे जबाबदार शासन निर्माण होते.

■ राजकीय अर्थशास्त्र :

राजकारणातील सर्व प्रश्नांना तुलनात्मक राजकारण महत्त्व देते. परंतु राज्यशास्त्राच्या अभ्यासामध्ये सामाजिक आणि आर्थिक प्रश्नांपासून वेगळे करता येत नाही. तुलनात्मक राजकारणाच्या अभ्यासामध्ये राजकीय अर्थशास्त्राच्या दृष्टिकोनामध्ये राजकारण व अर्थव्यवस्था यांच्यामधील संबंध जाणून घेण्याचा एक मार्ग आहे. कोणत्याही सामाजिक व राजकीय घटनाक्रमाला अर्थव्यवस्थेबरोबरच परस्पर संवादाची जोड असणे खूप महत्त्वाचे असते. हा दृष्टिकोन फक्त राजकारण आणि अर्थव्यवस्था यांचा परस्परसंबंध स्पष्ट करण्याचा प्रयत्न करत नाही तर समाजाच्या त्या सर्व म्हणजेच सामाजिक, आर्थिक, राजकीय, सांस्कृतिक आणि संस्थात्मक क्षेत्रातील आर्थिक बाजूचादेखील विचार करते; जे आपल्या व्यक्तिगत जीवनालासुद्धा प्रभावित करतात. अशा प्रकारे या दृष्टिकोनातून कोणत्याही सामाजिक प्रक्रियेची आपण पडताळणी करू शकतो. या संकल्पनेचा विशिष्ट अर्थ सैद्धान्तिक या वैचारिक परंपरेवर अवलंबून आहे.

राजकीय अर्थशास्त्र दृष्टिकोनाचा उगम व विकास : कोणतीही सामाजिक व राजकीय घटनाक्रिया यांचे राजकीय-आर्थिक ज्ञान ही एक आधुनिक संकल्पना आहे. प्लेटो, ऑरिस्टॉटल यांच्या काळापासून ते मध्ययुगीन राजकीय चिंतनाच्या काळापर्यंत एक स्वनिर्धारित क्षेत्राच्या रूपाने अर्थव्यवस्थेची संकल्पना अज्ञात होती. तसे पाहिले तर रॉबर्ट डाल, हील ब्रोनर यांनी विशेष आर्थिक चिंतकांचे जीवन, काळ आणि विचारांचे परीक्षण केले आणि ॲडम स्मिथ, डेविड रिकार्डो, कार्ल मार्क्स यांसारख्या विचारवंतांनी एक वेगळ्याच अभ्यास विषयाची रचना केली. ज्यांनी राजकीय अर्थव्यवस्थेच्या अभ्यासासाठी मूल्याच्या श्रम सिद्धान्तावर लक्ष केंद्रित केले. चौदाव्या शतकापासून ते सतराव्या शतकापर्यंत राज्यातील व्यवहार समजण्यासाठी राजकीय अर्थव्यवस्थेच्या अभ्यासावर व्यापारवादाचा प्रभाव दिसून येतो. या गोष्टीवर बळ दिले की राज्याला आपली आर्थिक स्थिती वाढविण्यासाठी सैन्यशक्ती वाढविण्याकडे लक्ष दिले पाहिजे. याच विचाराचा राजकीय अर्थव्यवस्थेच्या उदारमतवादी चिंतनाचा स्वीकार केला. ज्यांनी याकडे

दुर्लक्ष न करता राज्यावर लक्ष केंद्रित करून या गोष्टींवर भर दिला की, मानवाच्या आर्थिक व्यवहारामध्ये राज्यांचा हस्तक्षेप कमीतकमी असला पाहिजे. त्याचबरोबर एक मुक्त बाजारपेठ असायला हवी; ज्यामध्ये राज्यांची संरक्षणवादी भूमिकाही असली पाहिजे की तिने मानवाच्या जीवन स्वतंत्रतेचे आणि संपत्तीचे रक्षण केले पाहिजे. याच सिद्धान्ताला कल्याणकारी राज्याच्या विचारवंतांनी परिवर्तित केले आणि राज्याच्या सकारात्मक रूपाची बाजू घेतली. त्यामुळे जनतेचे कल्याण होऊ लागले. या विचारवंतांनी मुक्त बाजार अर्थव्यवस्थेचा समाज आणि व्यक्ती यांच्या क्रियाशीलतेवरदेखील काही प्रमाणात भर दिला. अस्थायी रूपामध्ये काही विचारवंतांनी राज्याच्या कल्याणकारी बाजूना आव्हान पण केले आणि दुर्लक्ष न करता राज्याला पुनर्प्रस्थापित करण्याचा प्रयत्नही केला. ज्यांना नवउदारमतवादी किंवा इच्छास्वातंत्र्यवादींचे नावही दिले गेले. राजकीय अर्थव्यवस्थेबाबत माकर्सचे अध्ययन कोणत्याही सामाजिक व राजकीय घटनाक्रमाच्या आर्थिक बाजूच्या व्याख्येच्या दृष्टिकोनातून योग्य आहे.

त्यांनी राजकीय अर्थव्यवस्थेबाबत आपल्या अभ्यासाला वेगळे केले. त्यामुळे उदारमतवादी राजकीय अर्थव्यवस्थेला ‘मध्यमवर्गीय राजकीय अर्थव्यवस्था’ असे नाव देता येईल. अशा प्रकारे आपण संपूर्ण राजकीय अर्थव्यवस्थेला दोन भागांमध्ये विभाजित करू शकतो : (1) उदारमतवादी राजकीय अर्थव्यवस्था किंवा मध्यमवर्गीय राजकीय अर्थव्यवस्था आणि (2) माकर्सवादी राजकीय अर्थव्यवस्था.

आपण या दोन्ही राजकीय अर्थव्यवस्थांचा वेगवेगळा अभ्यास करू.

1. उदारमतवादी राजकीय अर्थव्यवस्था : डेव्हिड रिकार्डो आणि ऑडम स्मिथ हे प्रारंभिक उदारमतवादाचे दोन स्तंभ आहेत; ज्यांनी प्रारंभिक उदारमतवादी राजकीय अर्थव्यवस्थेला आकार दिला. लॉक यांनी श्रमाला निजी संपत्ती आणि संपदेशी जोडले. त्यांनी असा तर्क मांडला की, उत्पादन हे मानवी गरजांना पूर्ण करण्यासाठी व्यक्तिगत उत्तम पर्याय आहे. उदारमतवाद्यांच्या मते, निजी संपत्तीचे संरक्षण झाले पाहिजे आणि पुंजी संपत्ती व उत्पादन कार्याच्या प्रोत्साहनावर आधारित असले पाहिजे. ऑडम स्मिथने आपल्या शास्त्रीय कृती, ‘इन्कवायरी इन टू दी नेचर ऑन्ड कॉज ऑफ द वेल्थ ऑफ नेशन्स’ मध्ये राजकीय अर्थव्यवस्थेच्या काही प्रमुख विषयांवर चर्चा केली. जसे की, उच्चवर्गीय, सामान्यवर्गीय आणि जटिल श्रम यांचे पहिले विचारक होते. त्यांनी श्रम-मूल्याचा सिद्धान्त मांडला, या सिद्धान्ताने श्रमाच्या (प्रमाणाच्या) आधारावर वस्तूच्या किमती कमी केल्या.

डेव्हिड रिकार्डो (ऑन दी प्रिन्सिपल ऑफ पॉलिटिकल इकॉनॉमी ऑन्ड टॅक्सेशन) यांनी स्मिथच्या राजकीय अर्थव्यवस्थेची आलोचना केली आणि त्यामध्ये काही संशोधन केले. त्यांनी आर्थिक व्याख्यांच्या आधारावर पुंजीच्या (उच्चवर्गीय) संचयनाची बाजू मांडली. त्यांचा तर्क होता की, वैयक्तिक गुंतवणुकीवरील प्रतिबंध हटविले पाहिजेत आणि सरकारद्वारा अर्थव्यवस्थेमध्ये हस्तक्षेप होऊ नये. राजकीय अर्थव्यवस्थेचा या व्याख्येवरून कोणत्याही प्रकारची दखल न देता राज्याच्या धोरणाला बळ मिळाले. ज्याचा अर्थ असा

होतो की, राज्याची भूमिका सीमित असेल किंवा व्यक्तीच्या आर्थिक गतिविधीमध्ये राज्याचा कमीतकमी हस्तक्षेप असावा; ज्यामुळे एक मुक्त बाजार आर्थिक समाजाची स्थापना होऊ शकेल. रिकार्डोंचे असे मत आहे की, श्रमविभाजन आणि मुक्त व्यापारामुळे सर्व राष्ट्रांना फायदा होतो.

अन्य शास्त्रीय उदारमतवादीमध्ये थॉमस आर. माल्थस आणि जेरमी बैंथम यांचेही नाव उल्लेखनीय आहे. यांनी राजकीय अर्थव्यवस्थेमध्ये सहयोग दिला आहे. माल्थसने या संकल्पनेमध्ये जनसंख्येचा सिद्धान्त जोडला. त्यांचा तर्क होता की, ज्या गतीने लोकसंख्या वाढत आहे त्याच वेगाने खाद्य उत्पादन होत नाही. त्यामुळे जर जनसंख्या वृद्धीची पडताळणी केली जाणार नाही तर या जनसंख्येला भूक आणि मृत्यूला सामोरे जावे लागणार. अशा प्रकारे सरकारद्वारा गरिबांना साहाय्य न करता या कार्यासाठी उच्च वर्गांकडून संपत्तीचे योगदान झाले पाहिजे. या शास्त्रीय विचारवंतांच्या मतानुसार, राज्य एक आवश्यक अशी नकारात्मक संस्था आहे. जी वैयक्तिक स्वातंत्र्यावर गदा आणते किंवा प्रतिबंध लादते. जे. एस. मिल, टी. एच. ग्रीन, एल. टी. हॉबहाउस आणि हेरॉल्ड लास्की यांनी कल्याणकारी राज्याच्या भूमिकेला प्राधान्य दिले.

नवउदारमतवाद किंवा नवशास्त्रीय उदारमतवाद किंवा इच्छास्वातंत्र्यवाद हे शास्त्रीय उदारमतवादाचे समकालीन रूपाने प्रतिनिधित्व करतात. हे नवरूप अहस्तक्षेपाच्या पुनर्स्थापनेची मांडणी करतात आणि कल्याणकारी राज्याचे खंडन करतात. हे राज्याच्या हस्तक्षेप आणि व्यक्तीच्या आर्थिक गतिविधीमध्ये पूर्ण स्वायत्तता आणि स्वतंत्रता याची बाजू घेते. विश्वामधील कोणत्याही राज्यामध्ये विकास प्रक्रिया अथवा राजकीय अर्थव्यवस्था प्रक्रियेचा उदारमतवादी आणि नवउदारमतवादी रूप आधुनिकतेचा सिद्धान्त आहे.

2. आधुनिकतेचा सिद्धान्त आणि उदारमतवादी राज्यातील राजकीय अर्थव्यवस्था : राजकीय अर्थव्यवस्थेच्या उदारमतवादी सिद्धान्तामध्ये विकासकारी किंवा आधुनिकीकरणाचे सिद्धान्त सामावून घेतले जाऊ शकतात. हे सिद्धान्त 1950 आणि 1960 च्या दशकामध्ये प्रभावकारी होते. आधुनिकीकरणाचा सिद्धान्त हा पश्चिमी उदारमतवादी, उच्चवर्णीयवादी समाजाच्या अनुभवावर आधारित होते. एल्विन यांच्या मतानुसार, असे तीन ऐतिहासिक तत्वे आहेत की ज्यांनी दुसऱ्या महायुद्धानंतर आधुनिकीकरण सिद्धान्ताच्या विकासाच्या अवधारणेचे समर्थन केले. पहिल्या व दुसऱ्या महायुद्धानंतर अमेरिका एक महाशक्तीच्या रूपात उदयास आली आणि पश्चिम युरोपच्या पुनर्निर्मितीमध्ये मार्शल योजना लागू करण्यासाठी अमेरिका जगामध्ये अग्रदूत बनली. दुसरीकडे मात्र एक अखिल विश्व साम्यवादी आंदोलनाचा विस्तार होत होता. भूतपूर्व सोव्हिएत संघाने न केवळ पूर्व युरोपपर्यंत तर चीनने कोरियापर्यंत आपले प्रभावक्षेत्र स्थापित केले होते. तृतीय, आशिया, आफ्रिका आणि लॉटिन अमेरिकामध्ये युरोपीय औपनिवेशक साम्राज्याचे खंडन झाले होते; ज्यामुळे तृतीय विश्वामध्ये नवीन राष्ट्र-राज्यांचा उदय होत होता. ही सर्व राष्ट्र-राज्ये आपली अर्थव्यवस्था आणि राजकीय स्वातंत्र्याला वाव देण्यासाठी विकासाच्या नवीन मॉडेलचा शोध घेत होते.

आधुनिकीकरण सिद्धान्तानुसार आधुनिक समाज अधिक उत्पादनशील असतात. मुळे चांगले शिक्षण घेतात आणि त्यांना अधिक कल्याणाची गरज असते. राजकीय दृष्टीने कॉलमैन यांनी आधुनिक समाजाच्या तीन प्रमुख विशेषतांवर भर दिला : (1) राजकीय संरचनेचे विभागीकरण (2) राजकीय समानतेचे स्वरूप आणि राजकीय संस्कृतीची चिरकालीनता (3) समाजाच्या राजकीय व्यवस्थेच्या सामर्थ्याला वाव देतात.

विकासाच्या आधुनिकीकरण सिद्धान्ताची प्रमुख मान्यता खालीलप्रमाणे आहेत.

आधुनिकीकरण एक चरणबद्ध प्रक्रिया आहे. उदाहरणार्थ, डब्ल्यू. डब्ल्यू. रेस्टोने आपली कृती 'स्टेजेस ऑफ इकॉनॉमिक ग्रोथ' : ए नॉन कम्युनिस्ट मॅनिफेस्टो' यामध्ये कोणत्याही देशाच्या आर्थिक विकासासाठी पाच चरण सिद्धान्ताचे वर्णन केले आहे, ते पुढीलप्रमाणे :

(1) **परंपरागत समाज** : असां समाज अल्पविकसित, औद्योगिकी, पूर्व-वैज्ञानिक मूल्य व नियम तसेच एक गतिशील अर्थव्यवस्थेसारखे दिसून येते.

(2) **प्रस्थानाची पूर्व स्थिती** : यामध्ये समाज आपल्या उच्चभू समाजाचे प्रदर्शन करताना दिसून येते आणि एक उद्यमशील वर्गाच्या रूपामध्ये विकसित होण्यास प्रारंभ करते.

(3) **प्रस्थान** : जेव्हा आर्थिक वृद्धीचे मानदंड प्रस्थापित होतात आणि सेक्टर आधारित वृद्धी सामान्य होते तेव्हा प्रस्थान होते.

(4) **पूर्णत्वाकडे वाटचाल** : वाढते आर्थिक परिवर्तन, गरिबी यामध्ये योग्य कमी आणि जीवनाचा वाढता स्तर यांच्या विशेषता आहेत.

(5) **अधिक प्रमाणात उपभोग** : यामध्ये अर्थव्यवस्था आधुनिक उपभोक्ता वस्तूंच्या उत्पादनाकडे उन्मुख होते आणि संपन्नतेचा विस्तार होतो.

शेवटी आपण असे म्हणू शकतो की, आधुनिकीकरण एक लांब प्रक्रिया आहे. ही एक परिवर्तनशील प्रक्रिया आहे. याला पूर्ण होण्यासाठी अनेक पिढ्या व अनेक वर्षांचा काळ लागेल आणि याचा खोल प्रभाव वेळेबरोबर अनुभवास येईल.

■ राजकीय समाजशास्त्र :

एकोणिसाव्या शतकामध्ये राज्य आणि समाजामधील परस्परसंबंधावर वाद-विवाद सुरु झाला. तसेच विसाव्या शतकामध्ये दुसऱ्या महायुद्धानंतर सामाजिक विज्ञानामध्ये विभिन्नीकरण आणि विशिष्टीकरणाचा उदय तसेच राजकीय विज्ञानामध्ये व्यवहारवादी क्रांती झाली आणि शेवटी अनुशासनात्मक दृष्टिकोनाचे वाढते महत्त्व यांच्या परिणामस्वरूप जर्मन आणि अमेरिकी विद्वानांमध्ये राजकीय विज्ञानाचे समाजोन्मुख अध्ययनाची एक नवीन प्रवृत्ती सुरु झाली. या प्रवृत्तीमुळे राजकीय समस्यांचे समाजशास्त्रीय शोध त्याचबरोबर पाहणी केली जाऊ लागली. हे शोध आणि पाहणी ना पूर्ण रूपाने समाजशास्त्रीय होती, ना ती पूर्णतः राजकीय; म्हणून अशा अध्ययनांना 'राजनीतिक समाजशास्त्र' या नावाने ओळखले जाऊ लागले.

परिचय : एक स्वतंत्र आणि स्वायत्त अनुशासनाच्या रूपाने राजकीय समाजशास्त्राचा अभ्यास करणे ही एक नवीन घटना आहे. पहिल्या महायुद्धानंतर फेज न्यूमा, सिमण्ड न्यूमा, हेन्स गर्थ, होरोविज, जेनोविट्स, सी. राईट मिल्स, ग्रियर ओर्लिन्स, रोज, मैक्जी, लिपसेट यांसारख्या विद्वानांच्या आणि विचारकांच्या रचनांमध्ये 'राजकीय समाजशास्त्र'ने एक विशिष्ट अनुशासनाच्या रूपामध्ये लोकप्रियता प्राप्त केली आहे. परंतु आजदेखील हा विषय असून आपल्या बाल्यावस्थेतच आहे. त्याचबरोबर या विषयाच्या नामकरणासंबंधी जनतेकडून साध्या प्रकारची संमतीदेखील मिळत नाही. काही विचारवंत याला 'राजकीय समाजशास्त्र' म्हणतात तर काही विचारवंत याला 'राजकारणाचे समाजशास्त्र' असे म्हणतात. एस. एन. याला 'राजकीय प्रक्रिया आणि व्यवस्थेचे समाजशास्त्रीय अध्ययन' असे संबोधतात. 'राजकीय समाजशास्त्र' वस्तुतः समाजशास्त्र आणि राज्यशास्त्र यांच्यामध्ये विद्यमानसंबंधीची घनिष्ठतेचे सूचक आहे. या विषयाची व्याख्या समाजशास्त्रीय आणि राज्यशास्त्रीय आपापल्या पद्धतीने मांडतात; जिथे समाजवादासाठी ही समाजशास्त्राची शास्त्रा आहे.

राजकीय समाजशास्त्राचा अर्थ :

लेविस कोजर यांच्या मते, राजकीय समाजशास्त्र म्हणजे समाजशास्त्राची ती एक शास्त्रा आहे, ज्याचा संबंध सामाजिक घटक तसेच तत्कालीन समाजामधील शक्ती वितरणाशी आहे. याचा संबंध सामाजिक आणि राजकीय संघर्षाशी आहे; जे शक्ती वितरणामध्ये परिवर्तनाचे सूचक आहेत.

टॉम बोटामोर यांच्या मते, राजकीय समाजशास्त्राचा संबंध सामाजिक संदर्भामध्ये सत्तेशी निगडित आहे. येथे सत्तेचा अर्थ आहे, एक व्यक्ती किंवा सामाजिक समूहाकडून कार्यवाही करणे, निर्णय करणे व त्यांना कार्यान्वित करणे आणि ढोबळ अर्थाने निर्णय करण्याचा कार्यक्रम जो निश्चित करण्याची क्षमता जर आवश्यक असेल तर अन्य व्यक्ती आणि समूहाच्या हित आणि विरोधामध्येही प्रयुक्त होऊ शकते.

राजकीय विज्ञानाचे परस्परवादी विद्वान आपल्या अध्ययन विषयाचा संबंध 'राज्य' आणि 'सरकार' सारख्या औपचारिक संस्थेशी जोडतात. संक्षेपमध्ये आपण म्हणू शकतो की, राजकारणाच्या अध्ययनाचा अभिप्राय फक्त राज्य आणि सरकारची औपचारिक राजकीय संस्थांचा अभ्यास करणे, हे नाही तर ही एक सामाजिक क्रिया आहे. कारण सर्व प्रकारच्या सामाजिक संबंधामध्ये राजकारण दिसून येते.

थोडक्यात आपण असे म्हणू शकतो की, राजकीय समाजशास्त्राचा दृष्टिकोन सामाजिक अथवा राजकीय घटकांना समान महत्त्व देणे हा असल्यामुळे समाजशास्त्र तसेच राज्यशास्त्र या दोहोंकडून भिन्न आहे. यामुळे हे एक वेगळे सामाजिक विज्ञान आहे.

प्रौ. आर. टी. जंगम यांच्या मतानुसार, राजकीय समाजशास्त्राला समाजशास्त्र व राज्यशास्त्र यांचीच उपज मानू शकतो. जी राजकारणाला सामाजिक रूपामध्ये स्थापित करून राजकारणावर समाजाचा प्रभाव तसेच समाजावर राजकारणाच्या प्रभावाचे अध्ययन करते. राजकीय समाजशास्त्र समाजाच्या सामाजिक व आर्थिक पर्यावरणातून उत्पन्न व संघर्ष यांचा अभ्यास करणारा विषय आहे.

राजकीय समाजशास्त्र – व्याख्या :

राजकीय समाजशास्त्र हा एक नवीन विषय असल्याने ‘राजकीय समाजशास्त्राची’ व्याख्या करणे थोडे कठीणच आहे. ‘राजकीय समाजशास्त्राच्या’ अंतर्गत आपण सामाजिक जीवनाच्या राजकीय आणि सामाजिक बाजूमध्ये होणाऱ्या आंतरक्रियांचे विश्लेषण करतो. अर्थात, राजकीय घटक व सामाजिक घटक यांचे परस्परसंबंध व त्यांचा एकमेकांवरील प्रभाव यांचा अभ्यास करतो.

राजकीय समाजशास्त्राच्या व्याख्या पुढीलप्रमाणे :

- ◆ “राजकीय समाजशास्त्र ही समाजशास्त्राची एक शाखा आहे, ज्याचा संबंध प्रामुख्याने राजकारण आणि समाजकारणामधील आंतरक्रियांचे विश्लेषण करणे हा आहे.” - डाऊ से आणि ह्यूज
- ◆ “राजकीय समाजशास्त्राला समाज व राजकीय व्यवस्था तसेच सामाजिक संरचना आणि राजकीय संस्थांमधील पारस्परिक अंतर्संबंधाचे अध्ययन या रूपामध्ये आपण पारिभाषिक करू शकतो.” - लिप्सेट
- ◆ “राजकीय विज्ञान याची सुरुवात राज्यातून होते आणि या गोष्टीचा शोध घेतो की हा समाज व राज्याला कशा प्रकारे प्रभावित करू शकतो.” - बेडिक्स
- ◆ “राजकीय समाजशास्त्रामध्ये बृहत् सामाजिक संरचना तसेच समाजातील राजकीय संस्था यामधील परस्परसंबंधांचा अभ्यास केला जातो.” - पोपीनो

वरील वेगवेगळ्या व्याख्यांचा विचार केल्यानंतर राजकीय समाजशास्त्राच्या पुढीलप्रमाणे विशेषता दिसून येतात :

- (1) राजकीय समाजशास्त्र हे राजकीय विज्ञान नाही; कारण यामध्ये फक्त राज्य आणि सरकार यांच्या औपचारिक संरचनांचे अध्ययन होत नाही.
- (2) हे समाजशास्त्रसुद्धा नाही; कारण यामध्ये फक्त सामाजिक संस्थांचाच अभ्यास केला जात नाही.
- (3) यामध्ये राजकारणाचा समाजशास्त्रीय रूपामध्ये अभ्यास केला जातो.
- (4) यामध्ये राजकीय समस्यांना आर्थिक आणि सामाजिक रूपामध्ये पाहिले जाते.
- (5) याच्या विषयवस्तू आणि कार्यपद्धती समाजशास्त्र तसेच राजनीतिशास्त्र या दोन्ही विषयातून घेतले जाते.

शेवटी असे स्पष्ट होते की, 'राजकीय समाजशास्त्र' राजकीय विज्ञान आणि समाजशास्त्र या दोहोंच्या गुणांना आपल्यामध्ये समाविष्ट करून दोघांचे अधिक विकसित रूपामध्ये प्रतिनिधित्व करते.

एस. एस. लिपसेट याच गोष्टीला स्पष्ट करताना लिहितात, "जर समाजव्यवस्थेची स्थिरता समाजशास्त्राची केंद्रीय समस्या आहे तर राजकीय व्यवस्थेची स्थिरता अथवा जनतेची सामाजिक परिस्थिती ही राजकीय समाजशास्त्राची प्रमुख चिंता आहे."

2.3 लोकप्रशासन : अर्थ, स्वरूप आणि व्याप्ती

PUBLIC ADMINISTRATION : MEANING, NATURE AND SCOPE

प्रास्ताविक

आधुनिक काळामध्ये लोकप्रशासनाचा मोठ्या प्रमाणावर अभ्यास केला जात आहे. सामाजिक शास्त्रातील लोकप्रशासन हा अत्यंत महत्त्वाचा विषय मानला जातो. लोकप्रशासन या विषयांतर्गत सामाजिक शास्त्राचा अभ्यास केला जातो. शासनसंस्थेच्या सर्व प्रक्रिया व व्यक्तीचे जीवन या सर्व बाबींना लोकप्रशासन हे व्याप्त बनलेले आहे. लोकप्रशासनाची सामाजिक शास्त्र म्हणून ओळख झाल्यामुळे या सामाजिक शास्त्राची व्याप्ती दिवसेंदिवस वाढत चालली आहे. अनेक सामाजिक शास्त्राच्या अभ्यासासाठी लोकप्रशासन या विद्याशाखेची गरज भासत आहे. राज्याने लोककल्याणकारी राज्याची संकल्पना स्वीकारली असल्याने या संकल्पनेत लोकप्रशासनाला महत्त्व प्राप्त झाले आहे. शासनव्यवस्थेमधील ध्येयधोरणाची अंमलबजावणीमध्ये लोकप्रशासन अत्यंत महत्त्वाची भूमिका पार पाडते. यामुळे नागरिकांचा लोकप्रशासनाशी अत्यंत जवळचा संबंध येत आहे. लोकप्रशासन ही जनकल्याणाची भूमिका पार पाडत आहे. या भूमिकेनुसार सिद्धात्मक तत्त्वाची मांडणी लोकप्रशासनातून होऊ लागली आहे. सार्वजनिक प्रशासन आणि खाजगी प्रशासन अशा दोन स्वरूपामध्ये लोकप्रशासन आपली भूमिका पार पाडत आहे. अशा या महत्त्वपूर्ण विषयाचा अभ्यास करणे गरजेचे आहे.

लोकप्रशासन : अर्थ (The Meaning of Administration)

'लोकप्रशासन' हा शब्द 'लोक' आणि 'प्रशासन' या दोन शब्दांचे मिश्रण आहे. यापैकी 'प्रशासन' या शब्दाला व्यापक अर्थ आहे तर 'लोक' हा शब्द विशेष अर्थ स्पष्ट करून जातो. यामुळे प्रशासन व लोक या शब्दाचा अर्थ स्पष्ट झाल्यास 'लोकप्रशासन' या संज्ञेचा अर्थ स्पष्ट होतो. लॅटिन भाषेतील 'Ad-ministre' या शब्दापासून Administration हा शब्द तयार झाला आहे. संस्कृत भाषेतील 'प्र' आणि 'शास' या संस्कृत धातूपासून 'प्रशासन' हा शब्द बनला आहे. 'प्र' हा संस्कृत भाषेतील उपसर्ग आहे तर 'शास' याचा अर्थ सत्ता गाजविणे, राज्य करणे असा होतो. जनतेची सेवा करणे असा लोकप्रशासनाचा अर्थ होतो.

समूहामध्ये केली जाणारी प्रक्रिया म्हणजे प्रशासन होय. समूहामध्ये ही क्रिया घडत असताना सहकार्य व सहयोग या तत्वांचा आधार घ्यावा लागतो. व्यवस्थापनाच्या तत्वानुसार कार्याची पूर्तता करावी लागते आणि ही व्यवस्थापनाची तत्वे प्रशासनाचा महत्वाचा भाग म्हणून वापरली जातात. सर्वव्यापी सामाजिक प्रक्रिया या अर्थाने प्रशासनाकडे पाहिले जाते. मग तो एखादा घरगुती समारंभ असो किंवा सार्वजनिक घटना असो; यामध्ये प्रशासनाच्या प्रक्रियेचा महत्वाचा वाटा असतो.

“कार्याची पूर्तता करणे किंवा कार्याच्या पूर्तीसाठी व्यवस्थापन करणे (Administration : The performance of management of affairs) याला प्रशासन म्हणतात,” अशी व्याख्या ब्रिटानिका विश्वकोशात आढळते. प्रा. ए. आर. त्यागी यांनी ‘प्रशासन ही एक प्रकारची सामूहिक प्रक्रिया आहे’ या अर्थाने प्रशासनाची मांडणी केली. मनुष्य आणि साधनसामग्री यांचे सामंजस्यपणे संघटन व व्यवस्थापन केले जाते असेही प्रा. ए. आर. त्यागी यांनी पुढे मांडले. मनुष्य आणि साधनसामग्री यांचे व्यवस्थापन हे कार्य ही प्रशासनाची प्रक्रिया आहे. या प्रक्रिया पूर्ण होण्यासाठी सहकार्य आणि सहयोग यांची गरज असते. मानवी जीवनात प्रशासन ही मूलभूत संकल्पना म्हणून वापरली जात आहे. प्रशासनातील अनेक क्रिया मानवी जीवनात समाविष्ट झाल्याने प्रशासन क्रिया सर्वव्यापी आढळणारी क्रिया बनलेली दिसते. डिमॉक व डिमॉक म्हणतात की, “प्रशासन हे मानवी समाजाएवढे ऐतिहासिक आहे.” (Administration is as old as human society) मानवी जीवनाच्या प्रारंभापासून प्रशासनाच्या विविध क्रिया मानवी जीवन परिपूर्ण करण्याचा सतत प्रयत्न करीत आहे.

लोक (Public) हा शब्द ‘सार्वजनिक’ अशाही एका अर्थाने वापरला आहे. सरकारी प्रशासन असा शब्द वापरला. ‘सरकार’ या शब्दामध्ये ‘लोक’ या संकल्पनेच्या संज्ञेचा समावेश होतो. या अर्थाने ‘लोक’ ही संकल्पनादेखील प्रशासन या संकल्पनेप्रमाणे व्यापक अर्थाने वापरली जाऊ लागली आहे.

लोकप्रशासन : अर्थ (The Meaning of Administration)

प्रशासन म्हणजे कार्याचे व्यवस्थापन. या शब्दाला ‘लोक’ हा शब्द जोडल्यामुळे ‘लोकांच्या कार्याचे व्यवस्थापन’ असा लोकप्रशासनाचा अर्थ स्पष्ट होतो. लोकांच्या कार्याचा येथे अर्थ हा ‘सार्वजनिक स्वरूपाचे कार्य’ असा होतो. सार्वजनिक कार्याचा सहसंबंध सरकारशी जोडला जातो. लोकांसाठी सरकारने केलेले कार्य म्हणजेच लोकप्रशासनाचे कार्य असा सरळ अर्थ यातून स्पष्ट होतो.

शासनव्यवस्थेच्या विविध प्रक्रिया व कार्याचा समावेश लोकप्रशासनात व्हावे असे या संकल्पनेचा अभ्यास करणारे विचारवंत मानतात. पण कोणत्या प्रक्रिया व कार्याचा समावेश या संज्ञेत करावयाचा याबाबत विचारवंतात मतभेद आहेत. शासनव्यवस्थेच्या तिन्ही शाखांच्या कार्यात यात समावेश असावा असे काही विचारवंत स्पष्ट करतात. पण काही विचारवंत अंमलबजावणी करणाऱ्या कार्यकारी मंडळाच्या कार्याचाच यात समावेश असावा असे मानतात.

शासनाच्या ध्येयधोरणाची अंमलबजावणी करणारा कार्यकारी विभागच प्रशासनाच्या दृष्टीने महत्त्वाचा असतो. पण कार्यकारी मंडळाच्या या कार्यालाच लोकप्रशासन म्हणावे असे काही विचारवंत मानतात.

लोकप्रशासनाच्या विचारवंतानी मांडलेल्या खालील व्याख्येतून लोकप्रशासनाचा अर्थ काही विचारवंतानी मर्यादित हेतूने स्पष्ट केला आहे तर काही विचारवंतानी व्यापक अर्थाने लोकप्रशासनाची मांडणी केली आहे.

लोकप्रशासन : व्याख्या (The Definition of Administration)

- ◆ “शासनसंस्थेद्वारे राज्यसंस्थेच्या धोरणाचे उपाययोजन म्हणजे लोकप्रशासन होय.” – ब्रिटिश ज्ञानकोश

(Public Administration is the application of a policy of state through its Government.)

- ◆ “कायद्याचे क्रियान्वय म्हणजे लोकप्रशासन होय.” – मार्शल डिमॉक

(Public Administration is law of action.)

- ◆ “लोकप्रशासन म्हणजे कायद्याची सविस्तर आणि पद्धतशीरपणे अंमलबजावणी होय. कायद्याच्या अंमलबजावणीसाठी प्रत्येक क्रिया म्हणजे प्रशासकीय क्रिया असते.” – वुड्रो विल्सन

(Public Administration is detailed and systematic application of law. Every particular application of law is an act of administration.)

- ◆ “लोकप्रशासनाचा अर्थ आहे, सरकारचे काम करणे. मग ते काम आरोग्य प्रयोगशाळेच्या एक्स-रे मशीनचे संचलन करण्याचा असो अथवा एखाद्या टांकसाळमध्ये नाणी टाकण्याचे असो.” – पिफनर

(Public Administration consist of doing the work of Government whether it be running of x-ray machine in a health laboratory or coining money in the mint.)

- ◆ “राज्यकारभाराच्या व्यवस्थापनाचे शास्त्र व कला म्हणजे लोकप्रशासन होय.” – डी. वाल्डो

(Public Administration as the art and science of management as applied to the affairs of the state.)

- ◆ “लोकप्रशासन म्हणजे असे प्रशासन की, ज्यांचा संबंध केंद्रीय अथवा स्थानिक शासनाच्या कार्याशी येतो.” – पर्सी मॅकवीन

(Public Administration is the administration related to the operations of the government whether local or central.)

- ◆ “लोकप्रशासनाची अनेक रूपे आहेत. ते सर्वव्यापी आहे. त्यामुळे त्याची व्याख्या करणे कठीण आहे. सरकारच्या गतिशील आणि बदलत्या कार्याच्या संदर्भात ते समजून घेणे शक्य आहे.” – प्रो. ई. एन. ग्लॅडन

(Public Administration has a ubiquity the defies definition it can only be understood dynamically and in relation to the changing tasks of government.)

- ◆ “लोकप्रशासन सरकारच्या कार्यकारी शाखेशीच संबंधित असते; ते पुढे म्हणतात की, सर्वसाधारणतः राष्ट्रीय राज्य व स्थानिक पातळीवरील शासनाच्या कार्यकारी शाखांच्या कृतींनाच लोकप्रशासन असे म्हणतात.” – सायमन व माकर्स

(By public administration is meant is common usage the activities of the executive branches of national, state and local governments.)

- ◆ “लोकप्रशासनाची व्याख्या फारच व्यापक अर्थाने केलेली आहे. लोकप्रशासन हे राजकीय व सामाजिक व्यवस्थेमधील आंतरसंबंधीय विश्लेषण करणारे शास्त्र आहे.” – फेनिक्स निग्रो

फेनिक्सने आपल्या व्याख्येत खालील बाबींचा अंतर्भाव केलेला आहे.

- (1) सार्वजनिक क्षेत्रात सहकाराच्या आधारे सामूहिक प्रयत्न.
- (2) शासनाच्या तिन्ही विभागांचे परस्परसंबंध.
- (3) धोरणनिर्मिती व राजकीय पक्षाची प्रक्रिया.
- (4) सार्वजनिक सेवा उपलब्ध करून देणारे अनेक खाजगी उपक्रम व व्यक्तीचे येणारे जवळचे संबंध.

निग्रोने लोकप्रशासनाचा स्पष्ट केलेला अर्थ आधुनिक लोकप्रशासनाच्या अभ्यासाशी सुसंगत आहे.

लोकप्रशासनाचे स्वरूप (The Nature of Administration)

लोकप्रशासनाचे स्वरूप अभ्यासताना नऊ प्रस्थापित मान्यतांचा आपल्याला विचार करावा लागेल. ते म्हणजे लोकप्रशासन ही एक कला आहे का ? किंवा लोकप्रशासन हे करावा लागेल. ते म्हणजे लोकप्रशासन ही एक कला आहे का ? किंवा लोकप्रशासन हे सरकारी विज्ञान आहे का ? अथवा लोकप्रशासन हे तत्त्वज्ञान आहे का ? लोकप्रशासन हे सरकारी कार्याची आधारशीला आहे का ? लोकप्रशासन एक व्यवसाय आहे का ? लोकप्रशासन सार्वजनिक धोरणांची पूर्तता करण्याचे साधन आहे का ? लोकप्रशासन हे जनतेचे सेवक आहे का ? तसेच लोकप्रशासन ही धोरण अमलात आणणारी यंत्रणा आहे का ? या नऊही आहे का ? तसेच लोकप्रशासन ही धोरण अमलात आणणारी यंत्रणा आहे का ? या नऊही प्रस्थापित मान्यतांचा परामर्श घेताना एका गोष्टीचे सहज भान असणे अगत्याचे आहे, ते म्हणजे सामाजिक शास्त्रांचा विषयवस्तू मानव असतो. मानवी वर्तनाच्या विश्लेषणाची निश्चित अशी मोजपट्टी उपलब्ध नसल्यामुळे ज्या विषयाचा विषयवस्तू मानव आहे, त्याच्या स्वरूपाविषयी अंदाज व आडाऱ्ये आपण मांडू शकतो. पण ठोस त्रिकालबाधित निष्कर्ष स्वरूपाविषयी अंदाज व आडाऱ्ये आपण मांडू शकतो.

सामाजिक शास्त्रात अपेक्षित नसताना हे भान अबाधित ठेवून आपण लोकप्रशासनाच्या स्वरूपाचा अभ्यास केल्यास या विषयाची आपल्या ज्ञानात भरच पडेल.

1. **लोकप्रशासन ही एक कला आहे :** प्राचीन काळापासून लोकप्रशासनाकडे एक कला म्हणून पाहिले गेले आहे. चाणक्य, अकबर, बिस्मार्क, सरदार पटेल, नेताजी सुभाषचंद्र बोस यांसारख्या जागतिक पातळीवरील कुशल प्रशासकांची यादीही खूप दीर्घ आहे. हिटलरसारख्या अभ्यासकाचे भारताविषयी फारसे चांगले मत नव्हते. 'माईन काफ' या आपल्या आत्मचरित्रात त्याने तसे नमूदही केलेले आहे. 35 कोटी लोकसंख्येचा देश गुलाम कसा राहू शकतो याचे हिटलरला आश्चर्य वाटत असे. पण सुभाषबाबूच्या सहवासात आल्यानंतर त्याचे भारताविषयीचे मत बदलले. आपल्या आत्मचरित्रातील भारताविषयीचा दूषित भाग बदलण्याचे वचनही त्याने नेतार्जींना दिल्याचे सर्वज्ञातच आहे. तात्पर्य, कुशल प्रशासक इतिहासाची दिशा बदलू शकतो.

वास्तवात शिल्पकला, चित्रकला, संगीत, साहित्य या जगन्मान्य कलांप्रमाणे प्रशासन ही देखील एक कलाच आहे. कला म्हणून गौरवून घेण्यात उपर्युक्त कलांपेक्षा ती तसूभरही कमी नाही. ओडवे टीडचे उद्गार यासंबंधात अत्यंत प्रशंसनीय व आश्चर्यगर्भ असेच आहेत. तो म्हणतो, "जर माती आणि रंगांनी बनलेली कृती कलाकृती असू शकते, स्वरांचे परस्पर गुंफण संगीत असू शकते तर आम्हाला त्या श्रमांनाही लिलित कलाच म्हणावे लागेल, जे एका निश्चित उद्दिष्टासाठी व्यक्तींच्या समूहाला एका सूत्रात गुंफतात."

एकदा प्रशासनाला कला म्हणून मान्यता दिल्यास प्रश्न शिल्लक उरतो, तो ही कला व्यक्त होण्याचे माध्यम कोणते? याचेही सयुक्तिक उत्तर आपणास देता येईल. प्रथमतः संघटनाद्वारे ते व्यक्त होते. दुसरे, त्या संघटनेत कार्य करणाऱ्या व्यक्तींच्या माध्यमातून ती प्रकट होत असते. तिसरे, ज्या सामाजिक पर्यावरणात ते संघटन व व्यक्ती कार्य करीत असतात; यातूनही कला पूर्णांशाने स्वतःला व्यक्त करीत असते.

ई. एन. ग्लॅडन म्हणतात, "दुसऱ्यांवर प्रशासन करणे हे एक कौशलत्यंच असते. तात्पर्य, प्रशासन ही एक कलाच आहे."

प्रा. डिमांकदेखील याच मताशी तंतोतंत मिळतीजुळती भूमिका घेताना म्हणतो की, "प्रशासन ही केवळ एक कला नसून ती अत्यंत उच्च कोटीची अशीच कला आहे."

2. **लोकप्रशासन एक शास्त्र आहे :** शासनाची दोन गटांमध्ये विभागणी केली जाते : (अ) रुढ अर्थाने शास्त्र असलेली भौतिक, रसायन आदी शास्त्र; (ब) राज्यशास्त्र, समाजशास्त्र यांसारखी सामाजिक शास्त्रे.

यांपैकी लोकप्रशासन दुसऱ्या गटात मोडते. मुळात आपल्या धारणा अशा बनल्या आहेत की, शास्त्र आणि कला या परस्परविरोधी अशाच संकल्पना आहेत. पण आपण हे लक्षात घेतले पाहिजे की, या संकल्पना परस्पर पर्यायी नसल्या तरी परस्परपूरक मानण्यात अडचण नसावी. विज्ञान हे एक व्यवस्थित ज्ञान आहे तर कला ही एक व्यवस्थित अभ्यास आहे. पण कलेचा अभ्यास व्यवस्थित ज्ञानातूनच प्रकट होत असतो याबाबत दुमत नसावे.

प्रत्येक सामाजिक शास्त्राच्या बाबत नेहमीच असा प्रश्न विचारला जातो की, ते विज्ञान आहे अथवा नाही. लोकप्रशासनही याला अपवाद नाही.

एखाद्या विषयास विज्ञान मानावे किंवा नाही याचे काही निकष सुनिश्चित झालेली आहेत. जसे, निश्चित असे सिद्धान्त असंणे बहुधा ते सर्वमान्यच असतात. एखाद्या घटनेचा कार्यकारणभाव सांगता येतो, भविष्यवाणी करता येते, सातत्य असते. उदाहरणार्थ, $H + O_2$ जगाच्या पाठीवर कोठेही याचे पाणीच तयार होते. विज्ञानाचे उपर्युक्त चर्चिलेले निकष रसायन, भौतिक इत्यादी शास्त्रांना तंतोतंत लागू पडतात. पण सामाजिक शास्त्रांच्या बाबतीत असा तंतोतंतपणाचा अद्वृहास तोंडघशी पाडणारा ठरू शकतो.

अर्थात, असा वैज्ञानिक तंतोतंतपणा सामाजिक शास्त्रांच्या बाबतीत शक्य नसला तरीही मर्यादित प्रमाणात भविष्यवाणी करता येणे सातत्याने प्रयोग, काही सिद्धान्ताची मांडणी कार्यकारणभाव सांगता येणे आढी. उदाहरणार्थ, सन 1950 नंतर आंतरराष्ट्रीय संबंधात घडलेल्या बहुतेक संघर्षास अमेरिका व रशिया या महासत्ता बहुतांशी जबाबदार आहेत असा कार्यकारणभाव आपण सांगू शकतो. याच आकृतिबंधात आपल्याला 'लोकप्रशासन' या विषयासही बसविता येईल. लोकप्रशासनाला विज्ञान मानण्याच्या समर्थनार्थ आपण पुढीलप्रमाणे कारणे देऊ शकतो :

- (1) आज जरी लोकप्रशासन हा विषय विज्ञान म्हणून घेण्यासाठी शैशवावस्थेत असला तरी भविष्यात हा विषय विज्ञान बनण्याची कुवत ठेवून आहे. याची चुणूक या विषयाने वेळोवेळी दाखविली आहे.
- (2) लोकप्रशासन या विषयाने आपले अध्ययन क्षेत्र सुनिश्चित केले आहे आणि फार मोठ्या प्रमाणात आनुषंगिक तथ्ये गोळा केली आहेत, जे की विज्ञानाचे लक्षण मानता येईल.
- (3) चाल्स ए. बेर्डसारख्या अनेक अभ्यासकांचा असा दावा आहे की, लोकप्रशासनाला फार मोठ्या प्रमाणात 'वास्तवाचे भान' आहे; जे संशोधन व पर्यवेक्षणातून प्राप्त झालेले आहे. ज्यास आपणास विज्ञानाचेच लक्षण मानता येईल. आपल्या मतांच्या पुष्ट्यर्थ तो म्हणतो, "लोकप्रशासनाचे निष्कर्ष भलेही प्रशासकाला नेमका कोणता निर्णय घ्यावा याविषयी मार्गदर्शन करण्यास असमर्थ ठरत असले तरी चुकीचा मार्ग अवलंबिण्यापासून ते त्याला नक्कीच थांबवू शकतात. जे की विज्ञानाचे घोतक ठरेल."

उपर्युक्त चर्चा लोकप्रशासनाला विज्ञान मानण्यांचे इरादे अधिक मजबूत करते.

3. लोकप्रशासन विज्ञान नाही : वालेसारख्या या विचाराचा अभ्यासक फेडरल डिपार्टमेंटलायझेशन या पुस्तकामध्ये असे म्हणतो की, "वर्तमान अवस्थेत या विषयाला विज्ञान मानणे धोकादायक आहे. म्हणून काही अभ्यासक या विषयाला विज्ञान मानण्यास तयार नाहीत." या मताला पुढीलप्रमाणे समर्थन देता येईल :

(अ) एकतेचा अभाव : लोकप्रशासनाचा विषयवस्तू मानव हाच आहे आणि मानवी स्वभावाला प्राकृतिक विज्ञानासारखी त्रिकालाबाधितता लागू होत नाही म्हणून हा विषय शास्त्र नाही.

(ब) सर्वमान्य सिद्धान्ताचा अभाव : हेन्री फेयॉल, उर्विक, ल्यूथर गुलिक यांसारख्या विद्वानांनी या विषयाचे काही सिद्धान्त मांडले असले तरी ते सर्वसमावेशक आणि सर्वमान्य आहेत असे मानणे धाडसाचे ठरेल. सर्वसंमत अशा सिद्धान्ताच्या अभावी लोकप्रशासनालाच विज्ञान मानणे उचित ठरणार नाही असे मानणारा एक मतप्रवाह आहे.

(क) अतिआदर्शवादी : लोकप्रशासन आत्यंतिक आदर्शवादी आहे तर विज्ञान प्रभाववादी आहे. प्रशासन नैतिकतेची प्रतिष्ठापना करण्यास बांधील असते. आदर्शवादाच्या मार्गाने मार्गस्थ होताना लोकप्रशासनाला विज्ञानाप्रमाणे तटस्थता किंवा निष्पक्षपाती दृष्टिकोन घेता येईलच असा दावा करता येणार नाही. त्यामुळेच हा 'आदर्शवादच' लोकप्रशासनाला विज्ञान मानण्यास पूरक ठरण्याएवजी मारकच ठरतो.

वरीलप्रमाणे विश्लेषणानंतर व विरोधातील मुद्दे अभ्यासल्यानंतर आपण असे म्हणू शकतो की, लोकप्रशासन विज्ञान बनण्याच्या वकूब ठेवून आहे. पण आज मात्र हा विषय या अर्थाने शैशवावस्थेच आहे. हा विषय एक प्रगतिशील विज्ञान आहे आणि भविष्यात एक दिवस या विषयाला विज्ञानाचा दर्जा देण्यास त्यांच्या विरोधकांनाही आक्षेप असणार नाही. कारण या विषयाच्या शास्त्रीय अध्ययनाला उणेपुरे शंभर वर्षे झाली आहेत. शंभर वर्षे हा एखाद्या विषयाच्या विकास प्रक्रियेतील फार मोठा कालावधी खनितच नसतो.

4. **लोकप्रशासन एक तत्त्वज्ञान आहे :** लोकप्रशासनाचे कार्यक्षेत्र निरंतर बदलणारे आहे. 'नथिंग ईंज पर्मनन्ट एक्सेप्ट द चेंज ईंन पब्लिक ॲडमिनिस्ट्रेशन' असेही आपणास विनोदाने म्हणता येईल. विसाव्या शतकापूर्वी लोकसंख्या कधीही दोन अरब तीस करोड एवढी झालेली नव्हती. किंबहुना, अपेक्षित्याही गेली नव्हती. मानवी जीवनाची गुंतागुंत जसजशी वाढत गेली तसेतसे लोकप्रशासनाचे आपले एक तत्त्वज्ञानही निर्माण होत गेले. या अर्थाने लोकप्रशासन हे एक तत्त्वज्ञान आहे असे मानणाराही एक गट आहे.

डिमॉक यांच्या मते, "लोकप्रशासन हे तत्त्वज्ञानच आहे. कारण प्रशासन हे 'शास्त्र' आणि नैतिकतेवर आधारलेले असते आणि हेच 'प्रशासनाचे तत्त्वज्ञान' होय. शेवटी तो असेही म्हणतो की, 'प्रशासन' हे 'समाजाशी सेवा' या तत्त्वज्ञानावरच आधारलेले असल्यामुळे प्रशासन हे एक तत्त्वज्ञानच आहे."

5. **लोकप्रशासन हे एक सरकारी कार्याचा आधार आहे :** लोकप्रशासनामध्ये सरकारी पातळीवर ठरविलेल्या ध्येयधोरणांची प्रत्यक्ष पातळीवर करण्याचे काम करावे लागते. अर्थात, त्याच्या कार्याच्या यशापयशावरच शासनाच्या धोरणाचे भवितव्य अवलंबून असते. त्यामुळेच लोकप्रशासनाला सरकारी कार्याचा आधार आहे असे मानतात.

6. **लोकप्रशासन व्यवसाय आहे :** लोकप्रशासन हा एक व्यवसाय आहे असे म्हटले जाते. कारण लोकप्रशासनात अधिकारी आणि कर्मचारी यांचा समावेश असतो. ज्याप्रमाणे 'शिक्षकी पेशा' यास एक व्यवसाय म्हटले जाते त्याचप्रमाणे लोकप्रशासनास एक व्यवसाय म्हटले जाते. कारण प्रशासनात कार्यरत असणाऱ्या प्रत्येक कर्मचाऱ्यांना त्याच्या पदानुसार आणि कार्यानुसार वेतन दिले जाते.

ज्या माध्यमातून त्यांचा उदरनिर्वाह होतो आणि त्यांच्या गरजा व आवश्यकता पूर्णत्वात्त जाऊ शकतात. अर्थात, प्रशासनाच्या एक प्रकारे गरजांची व आवश्यकतांची पूर्तता करणारे हे एक साधन असल्याने त्यास व्यवसाय म्हटले जाते.

7. **लोकप्रशासन** हे एक सार्वजनिक धोरणाची पूर्तता करणारे साधन आहे : लोकप्रशासन सार्वजनिक धोरणाची पूर्तता करणारे साधन आहे. त्याचप्रमाणे सरकारी कार्याची आधारशीला आहे. सरकारी पातळीवरून अनेक कार्यक्रम, योजना व शीर्षभी राबविली जातात. परंतु त्याची प्रत्यक्ष अंमलबजावणी ही लोकप्रशासनालाच करायी लागते, म्हणून लोकप्रशासन हे एक सार्वजनिक धोरणाची पूर्तता करणारे साधन आहे.

8. **लोकप्रशासन जनतेचे सेवक आहेत :** लोकप्रशासन हे खन्या अर्थात नागरिकांचे सेवक आहेत. आधुनिक काळातील लोककल्याणाची कार्ये करण्याची जबाबदारी ही मुख्यमळ शासनकर्त्यापेक्षा प्रशासनकर्त्यावरच अधिक आली आहे. नागरिकांच्या हिताला प्रथम प्राधान्य देण्यात येते. नागरिकांच्या समस्या, अडचणी शासनापर्यंत नेऊन त्या सोडविष्याचे सर्वतोपरी प्रयत्न लोकप्रशासनाला करावे लागतात. तसेच समाजात उद्भवलेले इतर प्रश्न सोडविष्याचे कार्यही लोकप्रशासनालाच करावे लागते. त्यामुळे लोकप्रशासनाचे स्वरूप हे 'सेवक' असे झाले आहे.

9. **लोकप्रशासन ही एक धोरण अमलात आणणारी यंत्रणा आहे :** लोकप्रशासनाचे मूलभूत स्वरूप म्हणजे ज्याप्रमाणे जनतेचे सेवक म्हणून कार्ये करणारी यंत्रणा आहे त्याचप्रमाणे राज्यकर्त्याकडून ठरविण्यात आलेल्या धोरणांची अंमलबजावणी करून त्याचे मूल्यमापन करणारीही यंत्रणा आहे.

आधुनिक काळात तर ही जबाबदारी (धोरणनिर्मितीबाबतची) प्रशासनावरही अधिकाधिक प्रमाणात आल्याचे दिसून येते. त्यामुळे धोरणांची अंमलबजावणी करण्याबरोबरच धोरणाचे निर्धारण करण्याची जबाबदारीही लोकप्रशासनावर आहे असे म्हणावे लागेल.

अशा प्रकारे एकूणच सरकारी कामकाजास मूर्त स्वरूपात आणून कल्याणकारी कार्यास हातभार लावणारी व नागरिकांप्रती सेवकाची भावना ठेवणारी लोकप्रशासन ही प्रभावी यंत्रणा आहे.

लोकप्रशासनाची व्याप्ती (The Scope of Administration)

लोकप्रशासनाची व्याप्ती, क्षेत्र, अभ्यासविषय अत्यंत व्यापक असे आहेत. 'राज्याला सुविधा देणारी यंत्रणा' असा दृष्टिकोन जस्सजसा विकसित होत गेला तसेतशी लोकप्रशासनाची जबाबदारीही वाढत गेली. राज्य लयाला जाईल या साम्यवादाच्या संकल्पना रशियासारख्या त्यांच्या बालेकिल्ल्यातच कोलमद्दून पडल्या. राज्ययंत्रणा तेथेही लयाला जाण्याएवजी अधिकाधिक मजबूत होत गेली आणि लोकप्रशासन अधिकाधिक लोकाभिमुख होत गेले. त्याच्या जबाबदाऱ्या नव्याने वाढत गेल्या. आर्थीच जबाबदार असलेले लोकप्रशासन अधिकाधिक जबाबदार बनत गेले. राज्य म्हणजे मानवाचे शेवटचे

आश्रयस्थान येथे पर्यंत राज्याचे उदात्तीकरण होत गेले आणि पृथ्वीवर कधी काळी असलेल्या डायनॉसॉरसारखाच लोकप्रशासनाचा आकार व आवाका वाढत गेला.

लोकप्रशासनाचा नेमका आवाका किंवा व्याप्ती काय याविषयी मतभिन्नता आढळते. या मतभिन्नतांची विभागणी पारंपरिक व आधुनिक अशा दोन गटांत करता येईल.

1. लोकप्रशासनाचा पारंपरिक दृष्टिकोन : लोकप्रशासनाच्या पारंपरिक दृष्टिकोनाचे समर्थक लोकप्रशासनाची व्याप्ती केवळ 'कार्यकारी शाखेच्या' कार्याशी निगडित आहे असे मानतात. संकुचित अथवा मर्यादित अर्थाने कार्यकारी शाखेच्या क्रियाशील व गतिशील क्रियान्वयनासाठी आवश्यक असलेले घटक म्हणजेच संघटन प्रक्रिया, आर्दंचा अभ्यासच लोकप्रशासनाच्या व्याप्ती क्षेत्रात येतो. अशीच पारंपरिक दृष्टिकोनाच्या अभ्यासकांची भूमिका आहे. अर्थात, लोकप्रशासनाचा व्याप्तीविषयक दृष्टिकोन पराकोटीचा मर्यादित व संकुचित आहे. असाच आहे. हा दृष्टिकोन या विषयाला न्याय देणारा आहे असे आपणास म्हणता येणार नाही. उलट, हा दृष्टिकोन या विषयाच्या काही अंगभूत मर्यादांत भर टाकणारा असाच आहे.

2. लोकप्रशासनाचा आधुनिक दृष्टिकोन : या विषयाचे आधुनिक अभ्यासक जसे एफ. ए. निग्रो आणि एल. जी. निग्रो यांनी शासनाच्या तीनही अंगांचा अभ्यास हा लोकप्रशासनाचा विषयवस्तू असतो ही भूमिका ठामपणे मांडली. न्यायशाखा, कायदेशाखा व कार्यकारी शाखा या तिन्ही शाखांचा समावेश लोकप्रशासनाच्या व्याप्तीत होतो. उपर्युक्त एखादी शाखा व्याप्तीतून वगळणे हे विषयासाठी अहितकारक ठरण्यासारखे आहे. लोकशाहीमध्ये ध्येयधोरणांची निर्मिती कायदेशाखेत होत असते. याचे क्रियान्वयन कार्यकारी शाखेद्वारे होण्यासाठी दोन्ही शाखांत समन्वय असणे अगत्याचे असते. हा समन्वय एकदा मान्य केला की, शासनाच्या कोणत्याही शाखेला लोकप्रशासनातून वगळण्याचा प्रयत्न हास्यास्पद असाच ठरेल असे या विषयाच्या आधुनिक दृष्टिकोनाचे समर्थन करणाऱ्या अभ्यासकाला वाटते. अर्थात, त्याचे तसे वाटणे स्वाभाविकदेखील म्हणता येईल. आपणासही लोकप्रशासनाचा हाच दृष्टिकोन वास्तववादी आणि अधिक परिपूर्ण वाटतो.

3. लोकप्रशासनाचा कृतिकार्यक्रम दृष्टिकोन : या दृष्टिकोनाचे अभ्यासक शासनाचे जे काही कृतिकार्यक्रम ते सर्व लोकप्रशासनाशी निगडित असतात अशी भूमिका मांडतात. तात्पर्य, त्या सर्व कृतींचा समावेश लोकप्रशासनाच्या व्याप्तीत करता येईल. आधुनिक राज्य जे की सुविधा उपलब्ध करून देणारी यंत्रणा म्हणून ओळखली जाते. नागरिकांच्या त्याच्याकडून भरमसाट अपेक्षा असतात. सकाळी नळाला पाणी जरी आले नाही तरी त्या दोषाचे खापर नागरिक शासनावर फोडून मोकळे होतात. आधुनिक शासन अवकाशातील मोहिमांपासून रस्ते झाडण्यापर्यंतच्या साज्याच जबाबदाऱ्या वाहत असते. सामाजिक कल्याण आणि सामाजिक सुरक्षितता या दोन्ही आघाड्यांवर आजच्या शासनाला लढावे लागते आणि या जबाबदाऱ्या पार पाडताना ती आपले अनेक अधिकारही हस्तांतरित करीत असते. त्यामुळे शासनाकडून अनुदानित होणाऱ्या सर्व संस्था व त्याचे कार्यचलन ही पर्यायाने लोकप्रशासनाची जाबदारी असते. उपर्युक्त दृष्टिकोनाला लोकप्रशासनविषयक समग्रलक्षी दृष्टिकोनही म्हणता येईल.

4. **लोकप्रशासनाचा स्वतंत्र ज्ञानशाखा दृष्टिकोन :** हा दृष्टिकोन प्रामुख्याने परंपरावादी दृष्टिकोनासारखा मर्यादित दृष्टिकोन मानला जातो. यात प्रामुख्याने 'पोस्डकार्ब' दृष्टिकोन महत्वाचा मानला जातो. या शब्दाची रचना ल्यूथर गुलिक याने केली असली तरी या दृष्टिकोनाचे जनकत्व विलोबीकडेच जाते. या दृष्टिकोनाचे समर्थन 'पोस्डकार्बला' लोकप्रशासनाची एकमेव व्याप्ती मानतात. ही विचारधारा असे मानते की योजना, संघटन, कर्मचारी संघटन, निर्देशन, समन्वय, नियंत्रण, अहवाल व अंदाजपत्रक तयार करणे या लोकप्रशासनाशी निगडित असणाऱ्या मौलिक गोष्टी आहेत आणि याचे ज्ञान ज्याला आहे तो कोणत्याही प्रकारच्या प्रशासनाला अथवा प्रशासकीय यंत्रणेला हाताळू शकतो.

'पोस्डकार्ब' हा शब्द काही प्रमुख प्रशासकीय क्रियांच्या इंग्रजीतील शब्दांच्या आद्याक्षरातून बनलेला आहे. हा दृष्टिकोन लोकप्रशासनाच्या व्याप्तीला अधिक व्यवस्थित स्वरूपात मांडतो; पण व्यवस्थिततेच्या अतिरेकी अद्वाहासातून हा दृष्टिकोन अधिकाधिक तांत्रिक वाटत जातो. अर्थात, विसाव्या शतकाच्या तिसऱ्या दशकात जेव्हा हा दृष्टिकोन सांगितला गेला तेव्हा तो फार मोलाचा होता. पण आजच्या बदललेल्या पर्यावरणात व परिस्थितीत या दृष्टिकोनाची समर्पकता संशयास्पद ठरते.

पोस्डकार्बचा अर्थ

(1) **योजना :** आपल्या कार्याची रूपरेषा तयार करणे अथवा नियोजन करणे हे लोकप्रशासनाचे प्रमुख कार्यक्षेत्र ठरते. नियोजन करणे याचा अर्थ उपलब्ध साधनसामग्री व 'निर्धारित ध्येये' याचा समन्वय साधणे होय.

(2) **संघटना :** संघटन हे लोकप्रशासनातील सर्वांत मौलिक असे कार्य आहे. यात प्रशासकीय कार्याची वाटणी, त्याचे व्यवस्थापन अभिप्रेत असते.

(3) **कर्मचारी संघटना :** याचा अर्थ, कर्मचाऱ्यांची व्यवस्था करण्याशी निगडित आहे. संघटनेअंतर्गत व्यक्तींना निरनिराळ्या पदांवर नियुक्त करणे, त्यांचे प्रशिक्षण यात अभिप्रेत आहे.

(4) **निर्देशन :** याचा अर्थ, शासनविषयक कार्यात महत्वाचे निर्णय घेणे होय. नेतृत्व करणे तसेच वेळोवेळी संघटनेतल्या कर्मचाऱ्यांना आदेश देण्याशी निर्देशन संबंधित आहे.

(5) **समन्वय :** संघटनेच्या विविध अंगांचे परस्परांशी सामंजस्यपूर्ण संबंध प्रस्थापित करणे समन्वयात अभिप्रेत आहे. कोणत्याही लक्ष्याची अथवा ध्येयाची प्राप्ती समन्वयाशिवाय शक्य नसते.

(6) **अहवाल :** प्रशासनात घेतल्या गेलेल्या निर्णयांची माहिती कार्यपालिकेला देणे; किंबहुना एकंदर कार्याच्या साध्यांत वृत्तान्त देणे यात अभिप्रेत असतो.

(7) **अंदाजपत्रक तयार करणे :** एकंदर खर्चाचा हिशेब ठेवणे. थोडक्यात, वित्तीय प्रशासनाचा समावेश अंदाजपत्रकात येतो.

लोकप्रशासनाच्या व्याप्तीसंबंधी 'पोस्डकार्ब' दृष्टिकोन आज अनेक दृष्टिकोनातून अपूर्ण ठरतो. लुईस मेरीयमच्या मते, हा अत्यंत मर्यादित असाच दृष्टिकोन आहे. कारण तो व्यवहारातील प्रशासनाची किंवा प्रशासनाच्या व्यवहाराची उपेक्षा करतो. पोस्डकार्ब दृष्टिकोनातून प्रशासनाकडे पाहिल्यास ते अत्यंत निर्जीव, कोरडे व मृतवत वाटते; जे की लोकप्रशासनाच्या प्रकृतीच्या विपरीत आहे. हॅथॉर्न प्रयोगानंतर लोकप्रशासनातील मानवीय तत्वांचे महत्त्व अधोरेखित केले गेले आहे. पोस्डकार्ब दृष्टिकोन मात्र लोकप्रशासनाचे 'नट' आणि 'बोल्ट' असे तांत्रिकीकरण करून टाकतो.

POSDCORB या शब्दांचे विश्लेषण पुढीलप्रमाणे करता येईल :

P	-	Planning	:	नियोजन - योजना
O	-	Organisation	:	संघटना
S	-	Staffing	:	कर्मचाऱ्यांची व्यवस्था
D	-	Direction	:	निर्देशन किंवा मार्गदर्शन
Co	-	Co-ordination	:	समन्वय
R	-	Reporting	:	अहवाल
B	-	Budgeting	:	अंदाजपत्रक तयार करणे

पोस्डकार्ब शब्दात लोकप्रशासनाची सर्व कार्ये समाविष्ट होतात असे जरी ल्यूथर गुलिक यांना वाटत असले तरी हा दृष्टिकोन अनेकांना अपुरा वाटतो. याला यांत्रिक स्वरूप प्राप्त झाले आहे अशी त्यांची धारणा आहे. यात फक्त प्रशासनासाठी आवश्यक असलेल्या साधनांचाच समावेश केला आहे. प्रशासनातील मानवी संबंध हा भाग तितकाच महत्त्वाचा असूनही त्याकडे दुर्लक्ष केले आहे. पोस्डकार्ब दृष्टिकोन प्रशासनातील साधनांशी संबंधित आहे, प्रशासकीय ज्ञानाशी नाही.

पोस्डकार्ब दृष्टिकोन पुढीलप्रमाणे मांडला जातो :

1. **नियोजन (Planning)** : कोणत्याही पूर्तीकरिता योजना तयार करणे, कार्यक्रमाची रूपरेषा निर्धारित करणे, सामान्य जीवनातच जर योजनेशिवाय सफलता मिळू शकत नाही तर राज्याची कार्ये पूर्ण करण्याकरिता त्या संबंधात योजना तयार न करता विचार करणे ही कल्पनाच केली जाऊ शकत नाही.

2. **संघटन (Organisation)** : संघटन हे लोकप्रशासनातील सर्वांत मौलिक असे कार्य आहे. यात प्रशासकीय कार्याची वाटणी, त्याचे व्यवस्थापन अभिप्रेत असते.

3. **कर्मचाऱ्यांची व्यवस्था (Staffing)** : लोकप्रशासन चांगल्या प्रकारे चालावे याकरिता कर्मचाऱ्यांच्या भरतीची उचित पद्धती, त्याचे योग्य प्रशिक्षण, बढती आणि कामाची अनुकूल स्थिती निर्माण करणे याला कर्मचाऱ्याची व्यवस्था म्हटले जाते.

4. निर्देशन किंवा मार्गदर्शन (Direction) : धोरण ठरविणाऱ्या उच्च पदाधिकाऱ्यांकडून शासनसंबंधात योग्य निर्णय घेतले जाणे ही योजनेच्या यशाकरिता आवश्यक बाब मानली जाते. ते निर्णय स्पष्ट, सुनिश्चित व लिखित असले पाहिजेत. कारण त्याशिवाय अनिश्चिततेची स्थिती निर्माण होईल. केवळ निर्णय घेणेच महत्वपूर्ण नाही तर ते निर्णय आपल्या कर्मचाऱ्यांना माहिती करू देणे ही गोष्टसुद्धा आवश्यक आहे.

5. समन्वय (Co-ordination) : संघटनेच्या विविध अंगांचे परस्परांशी सामंजस्यपूर्ण संबंध प्रस्थापित करणे समन्वयात अभिप्रेत आहे. कोणत्याही लक्ष्याची अथवा ध्येयाची प्राप्ती समन्वयाशिवाय शक्य नसते.

6. अहवाल (Reporting) : प्रशासनात घेतल्या गेलेल्या निर्णयाची माहिती कार्यपालिकेला देणे; किंबहुना एकंदर कार्याच्या साद्यांत वृत्तान्त देणे यात अभिप्रेत असते.

7. अंदाजपत्रक तयार करणे (Budgeting) : एकंदर खर्चाचा हिशेब ठेवणे. थोडक्यात, वित्तीय प्रशासनाचा समावेश अंदाजपत्रकात येतो. प्रशासकीय विभागांना वित्तीय साधनांद्वारा आपल्या नियंत्रणात ठेवणे. आधुनिक कामात अंदाजपत्रक राज्याच्या आकांक्षेचे प्रतिनिधित्व करते. ते आज सामाजिक आणि आर्थिक परिवर्तनाचे महत्वपूर्ण साधन ठरले आहे.

लोकप्रशासनाचे महत्व (Importance of Public Administration)

कल्याणकारी राज्याची संकल्पना आकारास आणण्यासाठी व समाजाच्या आवश्यक गरजांच्या पूर्ततेसाठी 'लोकप्रशासन' या विषयाचा अभ्यास होऊ लागला. सामाजिक न्याय व सामाजिक परिवर्तनाचे वातावरण समाजात निर्माण करण्याची शाश्वत जबाबदारी लोकप्रशासन पार पाडत असते. बदलत्या काळानुसार, समाजाच्या वाढत्या आशालोकप्रशासन पर आवश्यक आहे. नागरिकांच्या मूलभूत गरजांना वाढलेला व्याप्त कार्याचा भाग दिवसेंदिवस वाढतच आहे. नागरिकांच्या मूर्त स्वरूप देण्यासाठी प्रशासनाला सतत कार्य करावे लागते. या अर्थाने शासनव्यवस्थेचा व्याप वाढलेला आहे. या पार्श्वभूमीवर प्रशासनाचे आधुनिक काळातील महत्व स्पष्ट होते. प्रशासनाचे महत्व स्पष्ट करताना काही महत्वाचे मुद्दे विचारात घ्यावे लागतील :

1. सार्वजनिक धोरणाची पूर्तता : सार्वजनिक धोरणाची पूर्तता करण्यासाठी लोकप्रशासन हे महत्वाचे माध्यम म्हणून कार्य करते. आधुनिक राज्याने लोककल्याण राज्याची संकल्पना स्वीकारली आहे. लोककल्याणाचा एक भाग म्हणून शासनव्यवस्थेला योग्य धोरणाची आखणी करावी लागते. निश्चित केलेल्या धोरणाची अंमलबजावणी करणे हा अत्यंत महत्वाचा भाग प्रशासन पार पाडीत असते. लोकप्रशासनाशिवाय धोरणाची अंमलबजावणी करणे कठीण काम आहे.

2. सामाजिक परिवर्तनास साहाय्य करणे : मानवी जीवनातील सर्वच अंगांना लोकप्रशासन स्पर्श करते. भौतिक, सामाजिक, सांस्कृतिक, नैतिक अशा कोणत्याही मानवी जीवनातील बाबींपासून लोकप्रशासन अलिप्त राहू शकत नाही. प्रा. चार्लस् बिअर्ड म्हणतो की, “लोकप्रशासनाइतके उपयोगी दुसरे कोणतेही सामाजिक शास्त्र उपयोगी पडत नाही.” सामाजिक परिवर्तन ही आजच्या काळाची गरज आहे. सामाजिक विषमतेची दरी कर्मी करण्यासाठी लोकप्रशासनाचा उपयोग केला जातो.

3. सामाजिक संस्थांना स्थैर्य प्राप्त करण्यासाठी : पॉल पिगर्स असे म्हणतात की, “समाजाची विद्यमान स्थिती सुरक्षित ठेवणे हे प्रशासनाचा प्रमुख हेतू असतो.” लोकप्रशासन समाजातील विविध संस्थांना स्थैर्य प्राप्त करून देत असते.

4. नैसर्गिक आपत्तीना तोंड देण्यासाठी : समाजामध्ये वेळोवेळी निर्माण होणाऱ्या नैसर्गिक आपत्तीचे नियोजन लोकप्रशासनामार्फत समर्थपणे पार पाडले जाते. भूक, दुष्काळ, रोगराई व नैसर्गिक आपत्ती याचे लोकप्रशासन नियोजन करण्याचे महत्त्वपूर्ण कार्य करीत असते.

5. सामाजिक व आर्थिक न्याय : समाजामध्ये सामाजिक व आर्थिक न्याय प्रस्थापित होणे हे अत्यंत महत्त्वाचे असते. अशा वातावरणाची निर्मिती करण्यासाठी, न्यायाची प्रतिष्ठापना करण्यासाठी लोकप्रशासनाची गरज भासते. लोकप्रशासन समाजात न्यायाची प्रतिष्ठापना करण्याचे कार्य करते.

6. कल्याणकारी राज्याची संकल्पना दृढतेसाठी : शासनव्यवस्थेकडून शांतता व सुव्यवस्था राखण्याचे कार्य केले जाते. पण विसाव्या शतकात कल्याणकारी राज्याच्या संकल्पना दृढ करण्यासाठी सतत कार्य करावे लागत आहे. लोककल्याणाची अनेक कार्ये शासनव्यवस्थेला पार पाडण्यासाठी लोकप्रशासनाची आवश्यकता असते.

7. कार्यक्षमतेचा विकास : लोकप्रशासनात कार्यक्षमतेला अत्यंत महत्त्व दिले जाते. सरकार बदलतात पण प्रशासन व्यवस्था क्वचितच बदलत असते. सरकार बदलण्याच्या पद्धतीमध्ये आपणास हिंसकतेचाही अनुभव जगामध्ये आला आहे. पण प्रशासन व्यवस्था ही सनदशीर मार्गानेच बदलत असते. प्रशासन व्यवस्थेच्या स्थिरतेमुळेच तिच्या कार्यक्षमतेत वाढ झाली आहे, तिचा विकास झाला आहे.

वरील मुद्द्यांबरोबरच मागासलेपणा दूर करणे, औद्योगिकीकरण आणि नागरिकीकरणाच्या समस्या सोडविणे, स्थिर प्रशासन, विध्वंसक क्रांती थांबविणे, संस्कृती रक्षण इत्यादी अनेक लोकप्रशासनाच्या कार्यावरून लोकप्रशासनाचे महत्त्व विशद होते.

2.4 आंतरराष्ट्रीय राजकारण : अर्थ, स्वरूप आणि व्याप्ती

INTERNATIONAL POLITICS : MEANING, NATURE AND SCOPE

प्रास्ताविक

आंतरराष्ट्रीय राजकारण हा अभ्यासाचा स्वतंत्र विषय आहे. आधुनिक आंतरराष्ट्रीय राजकारणाचे स्वरूप हे प्राचीन काळातील रोमन व ग्रीक नगरराज्याच्या राजकारणाच्या स्वरूपाहूनही भिन्न आहे. प्राचीन काळातील राजकारणाचे स्वरूप मुख्यत्वेकरून राजकीय स्वरूपाचे होते. परंतु आधुनिक काळातील आंतरराष्ट्रीय राजकारणाच्या स्वरूपामध्ये राज्ये परस्परांत राजकीय, सामाजिक व सांस्कृतिक अशा विविध क्षेत्रांमधून संबंध प्रस्थापित करतात. दलणवळणाच्या अत्याधुनिक साधनांच्या प्रगतीमुळे सर्व जग एकत्र आलेले आहे. दलणवळणाच्या साधनांच्या प्रगतीबरोबरच राष्ट्रांच्या गरजांमध्ये प्रचंड वाढ झाली आहे. राष्ट्रांच्या गरजांमध्ये वाढ झाल्यामुळे राष्ट्रांना परस्परांवर अवलंबून राहावे लागत आहे. प्राचीन काळातील राष्ट्रातील स्वावलंबीपणा नष्ट होऊन, आधुनिक काळातील राष्ट्रे परस्परांवर अवलंबून राहू लागली आहेत. या दृष्टीने आंतरराष्ट्रीय राजकारणास आधुनिक काळात अत्यंत महत्त्वाचे स्थान प्राप्त झाले आहे.

आंतरराष्ट्रीय राजकारण ही गतिशील प्रक्रिया आहे. आंतरराष्ट्रीय राजकारण ही सतत बदलणारी प्रक्रिया आहे. “आपल्या उद्दिष्टांच्या पूर्तीसाठी अस्तित्वात असणाऱ्या प्रमुख गटांवर प्रभाव पाडण्याची, त्यांच्यावर नियंत्रण प्राप्त करण्याची कला म्हणजे राजकारण होय.” त्याच पद्धतीने याद्वारे सत्ता प्राप्त केली जाते, टिकविली जाते व तिच्यामध्ये विकास केला जातो. ती वृद्धिंगत केली जाते अशी प्रक्रिया म्हणजेच राजकारण होय. अशा दृष्टिकोनातून विचार केला तर आंतरराष्ट्रीय राजकारण ही सुव्हा एका राष्ट्राला अगर राष्ट्राच्या गटाला प्रतिकूल अशा प्रकारे सत्तेच्या साधनाद्वारे राष्ट्र-राष्ट्रातील संबंध सुस्थितीत करण्याची प्रक्रिया आहे.

प्रत्येक राष्ट्राकडे सार्वभौमत्व आहे. सार्वभौमत्वाच्या आधारे राष्ट्राला आपले स्वतंत्र धोरण ठरविण्याचा अधिकार प्राप्त होतो. ज्या क्रिया-प्रक्रियेद्वारे विभिन्न राज्ये आपल्या राष्ट्रीय हितसंबंधाची जुळणी इतर राज्यांच्या राष्ट्रीय हितसंबंधाशी करतात त्या सर्व प्रक्रियेचा समावेश आंतरराष्ट्रीय राजकारणात होतो.

आंतरराष्ट्रीय राजकारणाची व्याख्या

(Definition of International Politics)

आंतरराष्ट्रीय राजकारण व आंतरराष्ट्रीय संबंध या दोन संकल्पना एकाच अर्थाने वापरल्या जातात. यामुळे या विषयामध्ये गुंतागुंत वाढत जाते. आंतरराष्ट्रीय राजकारण संकल्पनेत कोणत्या बाबींचा समावेश होतो व आंतरराष्ट्रीय संबंधामध्ये कोणत्या बाबींचा समावेश करावा याबाबत राजकीय विचारवंतांत मतभेद आहेत. या दोन्ही संकल्पना वेगवेगळ्या अर्थाने वापरणे हे राज्यशास्त्राच्या अभ्यासकाचे महत्त्वाचे कार्य आहे. राज्यशास्त्राच्या अभ्यासकांना या दोन्ही संकल्पना भिन्न आहेत याची जाणीव असावी.

या दृष्टीने या दोन्ही संकल्पनेत कोणता फरक आहे हे जाणून घेणे गरजेचे आहे. या दोन्ही संकल्पनेत भेद स्पष्ट करणारे मुद्दे पुढीलप्रमाणे मांडता येतील :

- (1) आंतरराष्ट्रीय राजकारण या संकल्पनेचा वापर मर्यादित अर्थाने केला जातो. या संकल्पनेचा संबंध आंतरराष्ट्रीय समुदायाच्या राजकारणाशी येतो. यामध्ये राष्ट्र-राष्ट्रातील परस्परसंबंधाचा अभ्यासावर भर दिला जातो. याउलट, आंतरराष्ट्रीय संबंधाचा अभ्यास अधिक व्यापक अर्थाने मांडला जातो. यामध्ये जनता, राष्ट्र, आंतरराष्ट्रीय संघटना यांचा अभ्यास केला जातो. त्याचबरोबर आंतरराष्ट्रीय संबंधामध्ये केवळ राजकीय संबंधाचा नव्हे तर आर्थिक, सामाजिक, शैक्षणिक, सांस्कृतिक, विज्ञान, तंत्रज्ञान इत्यादी विविध पातळीवरील संबंधाच्या अभ्यासाची मांडणी केली जाते.
- (2) आंतरराष्ट्रीय राजकारणात दोन राष्ट्रांच्या अधिकृतपणे शासनव्यवस्थेच्या संबंधाचा अभ्यास होतो. आंतरराष्ट्रीय संबंधामध्ये राष्ट्र-राष्ट्रातील शासनसंस्थेबरच इतर संस्थांचा लोकांमधील परस्पर क्रिया-प्रक्रियांचा अभ्यास केला जातो.
- (3) व्याप्तीच्या दृष्टिकोनातून विचार करता, आंतरराष्ट्रीय राजकारण याची व्याप्ती मर्यादित आहे. पण आंतरराष्ट्रीय संबंधाच्या व्याप्तीचा विचार करता ती अमर्यादित असल्याची जाणीव होते. आंतरराष्ट्रीय राजकारण, युद्ध, तह, करार, राजनय, शांतता या गोष्टींच्या अभ्यासावर भर दिला जातो. पण आंतरराष्ट्रीय संबंधामध्ये राष्ट्रातील राजकीय संबंधाबरोबरच आंतरराष्ट्रीय संघटना, बिगर-शासकीय संघटना, आंतरराष्ट्रीय व्यवस्था व राष्ट्रातील परस्परसंबंध यांच्या अभ्यासावर भर दिला जातो.
- (4) आंतरराष्ट्रीय राजकारण व आंतरराष्ट्रीय संबंध याच्या अभ्यास पद्धतीमध्येही (Methodology of Study) फरक आहे. आंतरराष्ट्रीय राजकारणाच्या अभ्यासासाठी ऐतिहासिक व वर्णनात्मक दृष्टिकोनाचा अवलंब केला जातो तर आंतरराष्ट्रीय संबंधाच्या अभ्यासासाठी आधुनिक शास्त्रीय पद्धतीचा अवलंब केला जातो. वर्तनवादी दृष्टिकोन, निर्णय प्रक्रिया दृष्टिकोन इत्यादी दृष्टिकोनाचा वापर केला जातो.
- (5) आंतरराष्ट्रीय राजकारणात राष्ट्र-राष्ट्रातील संघर्षात्मक भूमिकेचा परस्परविरोधी संबंधाचा अभ्यास केला जातो तर आंतरराष्ट्रीय संबंधामध्ये राष्ट्र-राष्ट्रातील सहकार्यात्मक भूमिकेचा अभ्यास केला जातो.

एच. जे. मोर्गेन्झो आणि केनेथ थॉम्पसन या विचारवंतानेही आंतरराष्ट्रीय संबंध व आंतरराष्ट्रीय राजकारण या दोन्ही संकल्पनेत फरक आहे हे स्पष्ट केले आहे.

आंतरराष्ट्रीय राजकारणाच्या व्याख्या पुढीलप्रमाणे स्पष्ट करता येतील :

- ◆ “आंतरराष्ट्रीय राजकारण म्हणजे राष्ट्र-राष्ट्रातील संघर्ष व सत्तेचा वापर करण्याचा प्रयत्न होय.” - हेन्स जे. मॉर्गन्यॉ
 - ◆ “आंतरराष्ट्रीय राजकारण म्हणजे स्वतंत्र राजकीय समाजाचे उद्देश किंवा हितसंबंध यांच्याबाबत परस्परातील विरोध व संघर्षामुळे निर्माण होणाऱ्या क्रिया व प्रतिक्रियांचा अभ्यास होय.” - हेराल्ड मागरिट स्प्राइट
 - ◆ “आंतरराष्ट्रीय राजकारण म्हणजे राज्याच्या धोरणातील परिवर्तनशील सत्तासंबंधाच्या पद्धतीमध्ये घडून येणाऱ्या क्रिया-प्रतिक्रिया होय.” - नॉर्मन पेडलफोर्ड व जॉर्ज लिंकन
 - ◆ “राष्ट्र-राष्ट्रातील संघर्षाना कारणीभूत ठरणारी परिस्थिती व संस्था, ज्या परस्परांचे संबंध विघडविण्यास किंवा सुधारण्यास कारणीभूत ठरतात. यांचा अभ्यास म्हणजे आंतरराष्ट्रीय राजकारण होय.” - केनेथ डब्ल्यू थॉम्पसन
 - ◆ “आंतरराष्ट्रीय राजकारणाचा अभ्यासाचा संबंध मुख्यत्वेकरून राज्यपद्धतीशी असतो.” - पामर आणि पर्किन्स
 - ◆ “आंतरराष्ट्रीय राजकारण ही जगातील प्रमुख गटावर आपल्या कुटिल व्यूहरचनेचा उपयोग करून, प्रभाव पाढून किंवा त्यांच्यावर आपले नियंत्रण प्रस्थापित व्हावे यासाठी कोणाच्या विरोधाची प्रसंगी पर्वा न करता आपले उद्दिष्ट साध्य करायला उद्युक्त होणारी कला होय.” - किव्हन्सी राईट
 - ◆ “आंतरराष्ट्रीय संबंधात सर्व प्रकारच्या संबंधाचा विचार झाला पाहिजे.” - चार्ल्स् श्लीयर
 - ◆ “आंतरराष्ट्रीय राजकारणाचा अभ्यास परराष्ट्र धोरणाच्या अभ्यासाशी तंतोतंत जुळणारा आहे.” - फेलिक्स ग्रास
 - ◆ “राष्ट्राच्या परराष्ट्रीय धोरणावर परिणाम घडवून आणणाऱ्या घडामोर्डींचा आणि घटनांचा अभ्यास म्हणजे आंतरराष्ट्रीय संबंध होय.” - स्टॅन्ले हॉफमन
- आंतरराष्ट्रीय राजकारणाच्या वरील विविध व्याख्यांचा विचार केला असता, आंतरराष्ट्रीय राजकारण ही ज्ञानशाखा राष्ट्र-राष्ट्रातील संबंधाचा अभ्यास करते. राजकीय समाजाचे उद्देश, समाजाचे हितसंबंध, धोरणातील परिवर्तन, सत्तासंबंधामध्ये घडून येणाऱ्या क्रिया-प्रतिक्रिया, राष्ट्र-राष्ट्रातील संघर्ष, प्रभाव, नियंत्रण, परराष्ट्र धोरण इत्यादी प्रमुख घटकांचा समावेश आंतरराष्ट्रीय राजकारणात होतो असे स्पष्ट होते.

आंतरराष्ट्रीय राजकारणाचे स्वरूप (Nature of International Politics)

आंतरराष्ट्रीय राजकारणाच्या स्वरूपामध्ये दुसऱ्या महायुद्धानंतर म्हणजे सन 1945 नंतर आमूलाग्र बदल घडून आला. त्यापूर्वीच्या आंतरराष्ट्रीय राजकारणाचे स्वरूप हे युरोपियन राष्ट्राच्या राजकारणापुरतेच मर्यादित होते. युरोपियन देशांच्या परस्पर धोरणामुळे आंतरराष्ट्रीय राजकारणामध्ये बदल घडून येतो. युरोपियन देशाचे राजकारण म्हणजे जगाचे

राजकारण असे समीकरण बनले होते. परंतु दुसऱ्या महायुद्धानंतर हे समीकरण नष्ट होऊन आंतरराष्ट्रीय राजकारणाच्या स्वरूपात आमूलाग्र बदल घडून आला. आज प्रत्येक राष्ट्र आपल्या पद्धतीने अभ्यासाचे स्वरूप विस्तृत बनवत चालले आहे. आंतरराष्ट्रीय राजकारण हा आंतरराष्ट्रीय संबंधाचा एक आवश्यक व अविभाज्य घटक म्हणून अभ्यासला जात आहे. आंतरराष्ट्रीय राजकारणाच्या अभ्यासाचे स्वरूप जाणून घेण्यासाठी पुढील मुद्द्यांचा उल्हापोह करणे अधिक फायद्याचे ठरेल.

1. आंतरराष्ट्रीय राजकारण - स्वतंत्र अभ्यास शाखा : आंतरराष्ट्रीय राजकारण हा विषय स्वतंत्र अभ्यास शाखा म्हणून उदयास आलेली अत्यंत महत्वाची शाखा आहे. प्राचीन काळी समाजशास्त्र, मानसशास्त्र व राज्यशास्त्र यांचा एकत्रितपणे अभ्यास केला होता. पण आधुनिक काळात या विषयांचा स्वतंत्रपणे अभ्यास होऊ लागला. आज राज्यशास्त्रामध्येही काही उपशाखांचा स्वतंत्रपणे अभ्यास होत असल्याचे आपणास पाहावयास मिळते. उदा., राज्यशास्त्रातील प्रशासन व जागतिक राजकारण या उपशाखा निर्माण झाल्या आहेत व त्यांचा स्वतंत्रपणे अभ्यास होऊ लागला आहे. विसाव्या शतकामध्ये हा झालेला विकास आंतरराष्ट्रीय राजकारणाच्या अभ्यासाला साहाय्य करणारी महत्वाची बाब ठरली आहे. किंवन्सी राईट, कॉपर, मेनिंग, मॉर्गन्थॉ या आधुनिक राज्यशास्त्रज्ञांनी आंतरराष्ट्रीय राजकारणाच्या अभ्यासामध्ये स्वतंत्र अभ्यास शाखा म्हणून मोठे योगदान दिले आहे. आंतरराष्ट्रीय राजकारणाच्या अभ्यासामध्ये राज्याचे प्रादेशिक महत्त्व, राज्यांनी अवलंबिलेली व स्वीकारलेली धोरणे, इतर देशांबरोबरचे संबंध, विदेश नीतीमध्ये समाविष्ट असलेली मूलतत्त्वे, देशाची उपलब्ध साधनसामग्री, या राज्याच्या विदेश नीतीमध्ये समाविष्ट तत्त्वज्ञान इत्यादी प्रमुख बाबींचा समावेश केला जातो. विसाव्या शतकामध्ये आंतरराष्ट्रीय राजकारणाच्या अभ्यासाला महत्त्व प्राप्त झाले आहे. आंतरराष्ट्रीय राजकारण व आंतरराष्ट्रीय आर्थिक परिस्थिती यांचा अत्यंत जवळचा संबंध प्रस्थापित होत आहे. आंतरराष्ट्रीय आर्थिक परिस्थितीचा आंतरराष्ट्रीय राजकारणावर मोठ्या प्रमाणात प्रभाव निर्माण होत आहे. वरील सर्व बाबींचा विचार करता आंतरराष्ट्रीय राजकारण ही स्वतंत्र ज्ञानशाखा, अभ्यास शाखा म्हणून उदयास येत आहे.

2. राज्यशास्त्रातील परस्परसंबंधाचे आकलन : आंतरराष्ट्रीय राजकारणाचे स्वरूप स्पष्ट करताना वेगवेगळ्या निर्माण झालेल्या परिस्थितीमध्ये राज्याचे व्यवहार परस्परांमध्ये कशा पद्धतीने निर्माण होतात याचा अभ्यास होतो. राज्यांच्या धोरणामध्ये राज्याची भौगोलिक परिस्थिती, त्या राज्याच्या लोकांची भूमिका, नेत्याची महत्वाकांक्षा, आर्थिक परिस्थिती यांचा प्रभाव राज्या-राज्यातील संबंधावर होत असतो. वरील सर्व घटकांच्या प्रभावातून आंतरराष्ट्रीय राजकारणाचे स्वरूप निश्चित होत असते.

3. आंतरराष्ट्रीय राजकारण सामाजिक शास्त्र आहे : आंतरराष्ट्रीय राजकारण हा सामाजिक शास्त्राचा भाग आहे. सामाजिक शास्त्रे व शास्त्र म्हणून दर्जा मिळालेली,

रसायनशास्त्र व पदार्थविज्ञान या शास्त्रामध्ये विचारवंतांनी फरक केला आहे. सामाजिक शास्त्राचा संबंध मानवी वर्तनाशी येतो. मानवी वर्तन हे सतत परिवर्तनीय असते. पण म्हणून मान्यता पावलेले विषयांमध्ये निष्कर्ष अचूक पद्धतीने काढले जातात. हे निष्कर्ष सर्वमान्य असतात. निरीक्षण, परीक्षण करून त्याला वास्तवाची जोड दिली जाते व निष्कर्ष निश्चित केले जातात. पण याच पद्धतीने सामाजिक शास्त्राचे निष्कर्ष काढता येत नाहीत. आज सामाजिक शास्त्रामध्ये शास्त्र शाखेमध्ये वापरण्यात येणाऱ्या सर्व अभ्यास पद्धतीचा उपयोग तंतोतंतपणे करण्याचा प्रयत्न राजकीय शास्त्रज्ञाकडून केला जात आहे. आंतरराष्ट्रीय राजकारणाचा संबंध मानवी वर्तनाशी व स्वभावाशी येत असल्यामुळे हे शास्त्र सामाजिक शास्त्र म्हणून ओळखले जाते. राजकीय विचारवंतामध्ये आंतरराष्ट्रीय राजकारणास शास्त्र म्हणण्याबाबत मतभेद आहेत. काही राज्यशास्त्रज्ञ आंतरराष्ट्रीय राजकारणास शास्त्राचा दर्जा देत नाहीत. पण आधुनिक कालखंडात आंतरराष्ट्रीय राजकारणामध्ये नवनवीन सिद्धान्ताचा समावेश व अभ्यास होत आहे. या सिद्धान्ताच्या मांडणीमध्ये शास्त्रामध्ये वापरण्यात येत असलेल्या निरीक्षण, परीक्षण, निष्कर्ष या मार्गांचा वापर होत आहे. आंतरराष्ट्रीय राजकारणाला शास्त्राचा दर्जा देण्याचे कार्य काही राजकीय विचारवंत करत आहेत.

4. आंतरराष्ट्रीय राजकारण - एक तात्त्विक विषय : एक तत्वज्ञान या भूमिकेतून आंतरराष्ट्रीय राजकारणाचा विकास झाला आहे. अनेक राष्ट्रांच्या सहसंबंधाचे जाळे व त्यातून निर्माण होणाऱ्या क्रिया-प्रतिक्रिया यांचा विचार आंतरराष्ट्रीय राजकारणात होतो. या सर्व राजकीय क्रियांचा अभ्यास तात्त्विक पद्धतीने करण्यास विसाव्या शतकात सुरुवात झाली. राजकीय विचारवंतांनी विसाव्या शतकाच्या पूर्वार्धामध्ये आंतरराष्ट्रीय राजकारणाबाबतची तत्वे, प्रश्नाची उकल करण्याच्या प्रयत्नास सुरुवात केली. जागतिक पातळीवर वेगवेगळ्या कालखंडामध्ये वेगवेगळ्या तत्वज्ञानाची निर्मिती झाली. राजकीय नेत्याने आपापल्या कालखंडामध्ये आपल्या विशिष्ट तत्वज्ञानाची मांडणी केली. उदा., कार्ल मार्क्स - साम्यवादी तत्वज्ञान मांडले. लोकशाहीवाद, फॅसिस्टवाद, नाझीवाद, साम्यवाद, व्यक्तिस्वातंत्र्यवाद, मानवतावाद, दहशतवादी इत्यादी तत्वज्ञानाची मांडणी झाली. या सर्व तत्वज्ञानाचा परिणाम आंतरराष्ट्रीय राजकारणावर होत आला आहे. नवीन विश्वरचनेची निर्मिती हा आंतरराष्ट्रीय राजकारणाचा अभ्यासाचा भाग आहे. आंतरराष्ट्रीय राजकारणाचे स्वरूप हे तात्त्विक विषय म्हणून स्पष्ट होते.

आंतरराष्ट्रीय राजकारण हे गतिशील स्वरूपाचे आहे. कालखंडानुसार आंतरराष्ट्रीय राजकारणात परिवर्तन होत आलेले आहे. आधुनिक काळामध्ये आंतरराष्ट्रीय राजकारणाच्या स्वरूपामध्ये बदल झालेला आहे. लोकशाही सार्वभौमत्व राष्ट्रांच्या संख्येत झालेली वाढ, तांत्रिक विकास, औद्योगिकीकरणाची वाढलेली गती, वाढलेल्या आंतरराष्ट्रीय संघटना, जागतिक राजकारणामध्ये तेलाच्या राजकारणाचा झालेला परिणाम, शीतयुद्धोत्तर परिस्थिती,

मूलतत्त्ववादी चळवळी, दहशतवाद या सर्व घटकांचा परिणाम आंतरराष्ट्रीय राजकारणाचे स्वरूप बदलण्यामध्ये झालेला आहे.

आंतरराष्ट्रीय राजकारणाची व्याप्ती (Scope of International Politics)

आंतरराष्ट्रीय राजकारणाच्या व्याप्तीचा विचार करत असताना जागतिक रचनांमध्ये होत गेलेला बदल व त्याचा आंतरराष्ट्रीय राजकारणावर होत असलेला परिणाम याचा विचार करावा लागतो. विश्वरचनेमध्ये होत गेलेला बदल हा आंतरराष्ट्रीय राजकारणाच्या व्याप्तीचा विकसित भाग मानावा लागेल. दुसऱ्या महायुद्धापर्यंतचा कालखंड हा आंतरराष्ट्रीय राजकारणाच्या मर्यादित विकासाचा कालखंड म्हणून मानला जातो. दुसऱ्या महायुद्धानंतर शीतयुद्धाचा कालखंडास सुरुवात झाली. या कालखंडात विश्वरचनेमध्ये बदल झाला. याचा परिणाम आंतरराष्ट्रीय राजकारणाच्या व्याप्तीवर झाला. शीतयुद्धकालीन कालखंड व शीतयुद्धोत्तर कालखंड अशा दोन कालखंडांमध्ये आंतरराष्ट्रीय राजकारणाचे विश्लेषण करता येईल. नवीन विश्वरचनेमध्ये सन 1991 नंतर आर्थिक क्षेत्रात खाजगीकरण, उदारीकरण, येईल. नवीन विश्वरचनेमध्ये सन 1991 नंतर आर्थिक क्षेत्रात खाजगीकरण, उदारीकरण, जागतिकीकरण यांचाही परिणाम विश्वरचनेबरोबरच आंतरराष्ट्रीय राजकारणावर झाला. जागतिक विश्वरचनेवर अनेक तत्त्ववेत्यांनी मांडलेल्या तत्त्वज्ञानाचा परिणामाही झाला. भांडवलवाद, साम्यवाद, लोकशाहीवाद त्याचबरोबर नकारात्मक भूमिकेतून आलेले तत्त्वज्ञान, दहशतवाद, मूलतत्त्ववाद, वंशवाद यांचाही परिणाम विश्वरचना व जागतिक राजकारणावर झाला आणि आंतरराष्ट्रीय राजकारणाच्या व्याप्तीत वाढ झाली.

सन 1947 मध्ये अमेरिकेतील एक परराष्ट्र संबंधविषयक मंडळाने प्रसिद्ध केलेल्या अहवालात आंतरराष्ट्रीय राजकारणामध्ये पाच विभागांचा समावेश केला :

(1) राज्यव्यवस्थेचे स्वरूप व कार्य (2) राज्यसत्तेवर परिणाम करणारे घटक (3) प्रमुख राष्ट्रांचे परराष्ट्र धोरण व त्यांचे आंतरराष्ट्रीय क्षेत्रातील स्थान (4) अलीकडील काळातील आंतरराष्ट्रीय संबंधाचा इतिहास (5) अधिक सुस्थिर जागतिक व्यवस्था उभारण्याचे प्रयत्न.

व्हिसेट बेकर यांनी याबाबत केलेल्या सर्वेक्षणातील अहवालात सात विभागांचा समावेश आहे : (1) आंतरराष्ट्रीय राजकारणाचे स्वरूप आणि मूलतत्त्वे (2) आंतरराष्ट्रीय क्षेत्रातील राजकीय संघटना (3) राष्ट्रसत्तेचे घटक (4) राष्ट्रसत्तेच्या संवर्धनासाठी वापरली जाणारी साधने (5) राष्ट्रसत्तेवरील मर्यादा व तिचे नियंत्रण (6) प्रमुख सत्तेचे परराष्ट्र धोरण (7) आधुनिक काळातील आंतरराष्ट्रीय घडामोर्डींचा इतिहास.

खालील काही मुद्द्यांच्या आधारे आंतरराष्ट्रीय राजकारणाच्या व्याप्तीची मांडणी करता येईल :

1. सार्वभौम राष्ट्रांमधील संबंधाचा अभाव : सतराव्या शतकापासून सार्वभौम राष्ट्रामधील परस्परसंबंधाचा अभ्यासं केला जाऊ लागला. दुसऱ्या महायुद्धानंतर या

संबंधाच्या अभ्यासाची व्यापकता वाढली. राजकीय संबंधाबोरोबरच आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक, शैक्षणिक संबंधाच्या अभ्यासाला महत्व प्राप्त होऊ लागले. दोन राष्ट्रांच्या व्यवस्थेमध्ये प्रत्येक राष्ट्र हे इतर राष्ट्रापासून वेगळे आहे. राष्ट्राची भौगोलिक रचना, लष्करी सामर्थ्य, नैसर्जिक साधनसंपत्ती, आर्थिक सामर्थ्य, लोकसंख्या, विज्ञानाचा विकास, युद्धसाहित्याचा विकास या घटकांवर राष्ट्रांमध्ये भेद होतो. यातील एखाद्या घटकाच्या आधारे किंवा अनेक घटकांच्या आधारे राष्ट्रे आपल्याला इतर राष्ट्रांपासून आपण वेगळे समजत असतात. अमेरिका लष्करी सामर्थ्य व दोन खंड असलेला भूभागाचा देश आहे तर जपान हे भौगोलिकदृष्ट्या छोटे राष्ट्र आहे. सन 1950 पासून या दोन्ही देशाचे आर्थिक व संरक्षणविषयक संबंध प्रस्थापित केले आहे. जपानला दक्षिण कोरियापासून संरक्षण देण्याचे कार्य अमेरिकेने केले तर जपानने अमेरिकेच्या अनेक लष्करी मोहिमेदरम्यान मदत पुरविली आहे. या दोन्ही देशांच्या राजकीय व्यवहारामध्ये होत असलेल्या घडामोर्डीचा अभ्यास आंतरराष्ट्रीय राजकारणामध्ये होतो; तर या दोन्ही देशांतील परस्परसंबंधाचा परिणाम आंतरराष्ट्रीय राजकारणावर होतो. त्याचाही अभ्यास आंतरराष्ट्रीय राजकारणामध्ये केला जातो. आंतरराष्ट्रीय राजकारणामध्ये परस्पर सहकार्याबोरोबरच संघर्षात्मक भूमिकेचाही अभ्यास केला जातो. उदा., भारत-पाकिस्तान, भारत-चीन यांच्या संघर्षाचाही अभ्यास आंतरराष्ट्रीय राजकारणामध्ये केला जातो.

2. राजनय शांतता आणि युद्ध यांचा अभ्यास : आंतरराष्ट्रीय राजकारणामध्ये प्रत्येक राष्ट्र आपले हितसंबंधाची जोपासना, संरक्षणात्मक भूमिका, राष्ट्राचे संवर्धन या गोष्टी साध्य करण्यासाठी परराष्ट्र नीतीची योजना करीत असते. राजनय, युद्ध, शांतता यांच्या अभ्यासाची मांडणी आंतरराष्ट्रीय राजकारणामध्ये अगदी सुरुवातीपासूनच होत आहे. विसाव्या शतकाच्या पूर्वार्धामध्ये या विषयांना अधिक महत्वाचे स्थान होते. या कालखंडात देशादेशामध्ये असलेले राजनैतिक संबंध, युद्ध, तह, शांततानिर्मितीसाठी करण्यात आलेले प्रयत्न इत्यादी गोष्टींचे वर्णन केले जात असे. दुसऱ्या महायुद्धामध्ये झालेली वित्तहानी, मानवी हानी यांमुळे तह, युद्ध, शांतता यांचा शास्त्रशुद्ध पद्धतीने अभ्यास केला जाऊ लागला. राष्ट्राची, नेत्याची युद्धखोर प्रवृत्तीच्या मानसिकतेच्या अभ्यासाची मांडणी होऊ लागली. वर्तनवादी दृष्टिकोनातून त्याचे विश्लेषण होऊ लागले व शांततेच्या विविध मार्गांचा लागली. युद्ध आणि शांततेच्या अध्ययनासाठी आंतरराष्ट्रीय संबंधात आंतरशाखीय शोध लागला. युद्ध आणि विश्लेषणाचा अवलंब होत आहे. याचाच अर्थ, आंतरराष्ट्रीय दृष्टिकोनाचा आणि विश्लेषणाचा अवलंब होत आहे. याचाच अर्थ, आंतरराष्ट्रीय राजकारणामध्ये युद्ध, तह, शांतता या घटकांच्या अभ्यासाला अत्यंत महत्वाचे स्थान प्राप्त झाले आहे.

3. राष्ट्रांच्या परराष्ट्र धोरणाचा अभ्यास : सार्वभौम राष्ट्रे परराष्ट्र धोरणाचे साधन म्हणून वापर करतात. राष्ट्रीय हितसंबंधाची जोपासना करणे हे परराष्ट्र धोरणाचा साधन

म्हणून वापर करण्याच्या पाठीमार्गील प्रमुख हेतू असतो. परराष्ट्र धोरणाच्या माध्यमातून राष्ट्रे इतर राष्ट्रांबरोबर सहसंबंध प्रस्थापित करतात. राष्ट्र-राष्ट्रांमधील क्रिया-प्रतिक्रिया, सहकार्याची भूमिका, संघर्षात्मक भूमिका याचे प्रतिबिंब राष्ट्रांच्या परराष्ट्र धोरणात आढळते. आंतरराष्ट्रीय संबंधावर परराष्ट्र धोरणाच्या निश्चितीबरोबरच धोरण निर्णय निर्मिती प्रक्रियेवर परिणाम करणाऱ्या घटकांचाही समावेश केला जातो, त्या घटकांचा अभ्यास केला जातो. सन 2004 मध्ये इराण-इराक युद्धामध्ये भारताने इराकमध्ये शांतिसेना पाठविण्याबाबतची चर्चा संसदेच्या पटलावर झाली. विरोधी पक्षाने त्याला प्रखर विरोध केला. भारताने इराकमध्ये शांतिसेना पाठविण्यास नकार दिला. यावरून भारताच्या परराष्ट्र धोरणाच्या प्रक्रियेमध्ये विरोधी पक्षाची भूमिका महत्वाची ठरली. विरोधी पक्षाच्या भूमिकेचा प्रभाव परराष्ट्र धोरणावर झाला. त्याचबरोबर युरोप खंडात शास्त्रात्मनिर्मितीच्या दबावगटाचा प्रभाव आढळतो. या विविध घटकांच्या परराष्ट्र धोरणावरील प्रभावाचा अभ्यास आंतरराष्ट्रीय राजकारणात केला जातो. आंतरराष्ट्रीय राजकारणामध्ये वर्तनवादी दृष्टिकोनातून अभ्यास केला जातो. परराष्ट्र धोरण प्रक्रियेवर नेतृत्वाचा प्रभाव, नेतृत्वाची मानसिकता, स्वभाव याचाही परिणाम होत असतो. लष्करी हुकूमशहाच्या आक्रमक व युद्धखोर धोरणामार्गील मुख्य कारण म्हणजे त्यांना वाटणारी मानसिक असुरक्षितता होय. या मानसिकतेचा विश्लेषणाचा अभ्यास आंतरराष्ट्रीय राजकारणात केला जातो.

4. विचारसरणीचे अध्ययन : राज्यशास्त्र या विषयामध्ये आंतरराष्ट्रीय राजकारण व संबंधाचा अभ्यास केला जातो. राज्यशास्त्राचा तो एक महत्वाचा भाग मानला जातो. देशपातळीवर निर्माण झालेल्या विचारसरणीचा अभ्यास राज्यशास्त्रात केला जातो. त्याच पद्धतीने राष्ट्रांच्या परस्परसंबंधावर परिणाम करणाऱ्या विचारसरणीचा अभ्यासही राज्यशास्त्रामध्ये केला जातो. विसाव्या शतकात परस्परविरोधी विचारसरणीचा विकास झाला. लोकशाहीवाद, भांडवलवाद, साम्यवाद, फॅसिझम, नाझीवाद या विचारसरणीचा प्रामुख्याने आंतरराष्ट्रीय राजकारणावर परिणाम झाला. विसाव्या शतकातील आंतरराष्ट्रीय संघर्ष हे विचारसरणीचे संघर्ष म्हणून ओळखले जातात. दुसऱ्या महायुद्धानंतर अमेरिका व सोविहिएत रशियामधील शीतयुद्धाचे राजकारण हे भांडवलशाही व साम्यवाद या परस्परविरोधी विचारसरणीचा संबंध मानले गेले. या विचारसरणीच्या संघर्षावर आधारित जागतिक राजकारणाला वेगळेच वळण प्राप्त झाले आणि मूलतत्ववादी विचारसरणीचा उदय झाला व त्या विचारसरणीचा आंतरराष्ट्रीय राजकारणात प्रभाव निर्माण झाला. धार्मिक मूलतत्ववादाच्या विचारसरणीच्या विविध पैलूंचा अभ्यास आंतरराष्ट्रीय राजकारणातील संबंधामध्ये होऊ लागला.

5. सत्ता आणि हितसंबंधाचा अभ्यास : सत्ता आणि राष्ट्रीय हितसंबंधाचा अभ्यास आंतरराष्ट्रीय संबंधाच्या केंद्रस्थानी मानला जातो. मॉर्गन्थॉ या विचारवंताने वास्तववादी

दृष्टिकोनाचा (Realistic Approach) स्वीकार केला. या विचारवंताने आंतरराष्ट्रीय राजकारणास राष्ट्र-राष्ट्रांमधील सत्तासंघर्ष असे म्हटले. जगातील सार्वभौम राष्ट्रांनी सत्ता प्राप्त करणे व सत्ता वृद्धिंगत करण्यासाठी सतत प्रयत्नशील असतात. सत्ता प्राप्तीतील स्पर्धा संघर्षपर्यंत पोहोचते. यासाठी आंतरराष्ट्रीय शांतता व सुरक्षिततेसाठी सतेवर नियंत्रण आवश्यक आहे. सत्तासमतोल, सामूहिक सुरक्षा या सतेवर नियंत्रण निर्माण करतात. याचा अभ्यास आंतरराष्ट्रीय संबंधांमध्ये व राजकारणामध्ये केला जातो. राष्ट्रांनी निश्चित केलेली अल्पकालीन उद्दिष्टे व दीर्घकालीन उद्दिष्टे याचा सखोल अभ्यास आंतरराष्ट्रीय राजकारणात करावा लागतो.

6. आंतरराष्ट्रीय संघटनांचा अभ्यास : आंतरराष्ट्रीय संबंध ही राष्ट्र-राष्ट्रातील क्रिया-प्रक्रियेच्या अभ्यासापुरता मर्यादित नाही. या अभ्यासाबरोबरच आंतरराष्ट्रीय संघटना, विभागीय संघटना, आंतरराष्ट्रीय संस्था, आंतरराष्ट्रीय कंपन्या, त्यांचे स्वरूप, त्यांच्या भूमिका व त्यांचा इतर राष्ट्रांवर होणारा परिणाम याचाही अभ्यास केला जातो. राष्ट्रसंघाची स्थापना पहिल्या महायुद्धानंतर झाली व आंतरराष्ट्रीय संघटनेच्या अभ्यासाला सुरुवात झाली. दुसऱ्या महायुद्धानंतर संयुक्त राष्ट्रसंघाची स्थापना झाली व आंतरराष्ट्रीय राजकारणातील संघटनांच्या अभ्यासाच्या भूमिकेमध्ये विकासात्मक बदल झाला. शीतयुद्ध काळातील विश्व बँक, आंतरराष्ट्रीय नाणेनिधी, काही आर्थिक स्वरूपाच्या विभागीय संघटना, लष्करी संघटना यांचाही अभ्यास आंतरराष्ट्रीय राजकारणात केला जातो.

7. निःशस्त्रीकरण, शस्त्राख्यान नियंत्रण, शस्त्राख्यान स्पर्धा : आंतरराष्ट्रीय राजकारणाच्या अभ्यासामध्ये या तिन्ही संकल्पना अत्यंत महत्वाच्या मानल्या जातात. या संकल्पना परस्परावलंबित आहेत. शस्त्राख्यान स्पर्धा ही राष्ट्रांचा तणाव, अविश्वास यातून निर्माण होते. याचे पर्यावरण युद्धामध्ये होते. युद्ध टाळणे, शस्त्राख्यानिर्मितीवर नियंत्रण यासाठी निःशस्त्रीकरणाची प्रक्रिया वापरली जाते. अनेक राष्ट्रांनी निःशस्त्रीकरणाचे करार केलेले आहेत. त्या कराराचे स्वरूप, त्यातील मुख्य तरतुदी व निःशस्त्रीकरणाची भूमिका यांचा अभ्यास आंतरराष्ट्रीय राजकारणात केला जातो.

8. क्षेत्रीय अध्ययन : एकोणिसाव्या शतकापर्यंत आंतरराष्ट्रीय राजकारण केवळ युरोपपुरते मर्यादित होते. विसाव्या शतकात आंतरराष्ट्रीय राजकारणाची व्याप्ती वाढून ते आशिया व आफ्रिका खंडापर्यंत येऊन पोहोचले. यामागे अनेक कारणे आहेत. आशिया व आफ्रिका खंडातील देशांनी स्वातंत्र्य मिळविले. पहिल्या व दुसऱ्या महायुद्धाची व्यापकता, आंतरराष्ट्रीय संघटनांची निर्मिती, शीतयुद्धाचे राजकारण, माहिती-तंत्रज्ञानाचा विकास, अलिप्ततावादी संघटनेचा उदय, अण्वस्त्रांचा प्रसार व आफ्रिका-आशिया खंडाची आर्थिक प्रगती या कारणांमुळे आफ्रिका व आशिया खंडातील विकसनशील राष्ट्रांचे आंतरराष्ट्रीय राजकारणात वाढलेले महत्व यामुळे आंतरराष्ट्रीय राजकारणाची व्याप्ती वाढली. याचा अर्थ,

आंतरराष्ट्रीय राजकारण या संकल्पनेचा मर्यादित अर्थाने अभ्यास न होता तो व्यापक अर्थाने अभ्यास होऊ लागला.

आज आंतरराष्ट्रीय राजकारणाच्या अभ्यासाला अतिशय महत्वाचे स्थान प्राप्त झाले आहे. तो एक स्वतंत्र अभ्यासविषय म्हणून विकसित होत आहे. आंतरराष्ट्रीय राजकारणाचा अभ्यास अतिशय आवश्यक आहे. त्याची कारणे पुढील मुद्द्यांच्या आधारे सांगता येतील :

- (1) आंतरराष्ट्रीय समस्यांची उत्तरे शोधणे.
- (2) युद्ध थांबविणे व शांतता निर्माण करणे.
- (3) जागतिक समस्यांचा अभ्यास.
- (4) आंतरराष्ट्रीय दृष्टिकोनाचा अभ्यास
- (5) सत्तेच्या राजकारणाचे विश्लेषण
- (6) परराष्ट्र धोरणाचे आकलन होण्यासाठी
- (7) शस्त्राख्य स्पर्धा, निःशस्त्रीकरणाच्या अभ्यासासाठी
- (8) क्षेत्रीय संघटनेच्या अभ्यासासाठी.

यामुळेच आंतरराष्ट्रीय राजकारणाला महत्व प्राप्त झाले आहे.

सारांश : आंतरराष्ट्रीय राजकारण हा राज्यशास्त्राचा अत्यंत महत्वाचा अभ्यासाचा भाग आहे. आंतरराष्ट्रीय राजकारण हे गतिशील आहे. आंतरराष्ट्रीय राजकारणावर विविध घटकांचा परिणाम होतो. आज आंतरराष्ट्रीय राजकारणाच्या अभ्यासाला महत्व प्राप्त झाले आहे. राष्ट्राची आर्थिक, सामाजिक, राजकीय, सांस्कृतिक विकास हा आंतरराष्ट्रीय राजकारणावर अवलंबून असल्याने या अभ्यासविषयाला महत्व प्राप्त झाले आहे.

स्वाध्याय

★ खाली दिलेल्या पर्यायांपैकी योग्य पर्याय निवडून रिकाम्या जागा पूर्ण करा.

1. ही राज्यशास्त्राची उपशाखा आहे.

(अ) आर्थिक स्वरूप	(ब) अविकसित देश
(क) व्यक्ती	(ड) राजकीय सिद्धान्त
2. सामाजिक, राजकीय तत्त्वांचा टीकात्मक परीक्षणात्मक अभ्यास म्हणजे राजकीय सिद्धान्त असे या विचारवंताने मांडले.

(अ) कोकर	(ब) सेबाइन
(क) जामिना	(ड) मार्क्स

3. लोककल्याणाच्या हेतूने राज्यसंस्थेकडून जी कार्ये केली जातात त्यासंबंधीच्या क्रिया-प्रक्रिया आणि कार्ये स्वरूपाची असतात.

(अ) शासकीय (ब) प्रशासकीय
 (क) खाजगी (ड) नैतिक

4. लोकप्रशासनाची प्रक्रिया ही आहे.

(अ) व्यक्तिगत (ब) खाजगी
 (क) सामाजिक (ड) यांपैकी नाही.

5. आंतरराष्ट्रीय राजकारण हे शास्त्र आहे.

(अ) भौतिक (ब) रसायन
 (क) सामाजिक (ड) यांपैकी नाही.

6. एखादा हेतू साध्य करण्यासाठी अनेक व्यक्तींचे संचालन, संयोजन व नियंत्रण करणे म्हणजे होय.

(अ) संघटना (ब) प्रशासन
 (क) नियोजन (ड) व्यवस्थापन

7. लोकप्रशासनाच्या सर्वव्यापी दृष्टिकोनाचे समर्थन यांनी केले.

(अ) हर्बर्ट सायमन (ब) स्मिथ बर्ग
 (क) एल. डी. व्हाईट (ड) ल्यूथर गुलिक

8. लोकप्रशासनातील 'लोक' हा शब्द या अर्थाने वापरला जातो.

(अ) जनता (ब) सार्वजनिक
 (क) नागरिक (ड) सामान्य ज्ञान

9. राज्यशास्त्र, राजकीय तत्त्वज्ञान आणि राजकीय विचारप्रणाली यांच्यापेक्षा स्वरूप भिन्न आहे.

(अ) शासनाचे (ब) व्यक्तीचे
 (क) राजकीय सिद्धान्ताचे (ड) राज्यशास्त्राचे

10. प्रत्येक सिद्धान्तकर्ता हा अंशतः शास्त्रज्ञ आणि अंशतः तत्त्वज्ञ असतो असे मत शास्त्रज्ञाने स्पष्ट केले.

(अ) मागरिट स्प्राईट (ब) थॉम्पसन
 (क) ग्रास (ड) हॅकर

★ खालील प्रश्नांची सविस्तर उत्तरे लिहा.

1. राजकीय सिद्धान्ताचा अर्थ सांगून त्याचे स्वरूप विशद करा.
2. राजकीय सिद्धान्ताच्या व्याप्तीवर भाष्य करा.
3. लोकप्रशासन म्हणजे काय ? लोकप्रशासनाचे स्वरूप स्पष्ट करा.
4. लोकप्रशासनाची व्याप्ती स्पष्ट करा.
5. राजकीय प्रक्रियेचा अर्थ व व्याख्या सांगा.
6. राजकीय प्रक्रियेची व्याप्ती स्पष्ट करा.
7. आंतरराष्ट्रीय राजकारणाची व्याख्या सांगा.
8. आंतरराष्ट्रीय राजकारणाची व्याप्ती स्पष्ट करा.

★ टीपा लिहा.

1. POSDCORB दृष्टिकोन
2. लोकप्रशासनाचा अर्थ
3. राजकीय सिद्धान्त व व्याप्ती
4. राजकीय प्रक्रिया व व्याप्ती
5. आंतरराष्ट्रीय राजकारणाचे महत्त्व.

